

Тетяна Фролова

ПОКЛОНЮСЯ ЗЕМЛІ

Частина перша
СТЕЖКА ВІД ВОРІТ

БІБЛІОТЕКА ОКО № 7

© Тетяна Фролова: **Поклонюся землі.**

Частина перша: Стежка від воріт.

Редакція та вступна стаття © **Микола Мушинка**

Перепис **Магда Мушинка**

Обкладинка: © **Сергій Панчак**

Комп'ютерний набір та графічна обробка: **Олесь Мушинка**

Графічна студія P. S., 080 01 Presov, Oktobrova 83, tel. +421 91 413 66

ISBN 80-967399-9-9

Земний поклін небаченим стежкам

Образ сліпого кобзаря, що співає про минуле, став символом української культури. Та важко уявити собі образ сліпої жінки з кобзою в руках. Навіть слова такого — „кобзарка” (на зразок „знахарка”, „лікарка”, „казкарка”, „друкарка”) — українська мова не знає. А все ж таки в Україні є чимало талановитих сліпих жінок, які прекрасно грають, співають, думу думають і навіть вірші складають. Одною з них є 58-річна львів’янка Тетяна Іллівна Фролова (дівоче прізвище Кноль), уродженка с. Білозірка на Тернопільщині, авторка трьох поетичних збірок. „*Стежка від воріт*” є “її деб’ютом у прозі.

Це — перша частина трилогії „*Поклонюся землі*”. Забігаючи вперед скажемо, що у другій частині — „*Під каютанами*” (вже готовій до друку) — вона опише навчання у львівській середній школі-інтернаті для сліпих, у третій — „*В широкий світ*” — вечірнє навчання у Львівському університеті, заміжнє життя, виховання трьох синів та понад тридцятирічний трудовий стаж.

Отже невеличка книжечка Тетяни Фролової це — спогади простої української жінки, яка не воювала на фронтах ні в партизанських загонах, не страждала в концентраційних таборах, не нагороджена званням „Героя праці” ні титулом „Мати-героїня”. А все ж таки ціле її життя — героїчний подвиг.

Своєрідність й оригінальність її спогадів полягає в тому, що сліпа авторка пише про близьких їй людей, — маму, тата, сестер, братів, — яких ніколи не бачила. Пише про ніколи не бачену хату, в якій пройшло її дитинство, про стежки від воріт, на яких ніколи не спочинув її зір, про чудову подільську природу, якою її очі ніколи не милувалися... Прислівник „ніколи” тут не зовсім точний. Тетянка втратила зір на другому році життя, отже перший рік немовля нормально бачило. Психологи кажуть, що дитина найінтенсивніше сприймає своє оточення у перший рік життя. Мабуть тому у сліпої Тетяни таке напрочуд яскраве бачення навколишнього світу. Все те, що зрячі спостерігають зором, вона сприймає іншими органами — слухом, нюхом, смаком, дотиком. Цими органами вона „бачить” не лише форму та зміст речей, але і їх колір. Та ще Бог обдарував її прекрасним голосом та багатогранними

душевними почуттями, які яскраво проявилися не лише у її віршах, але й у її спогадах.

„Стежка від воріт” — глибока сонда у психологію сліпої дитини, яка довго не усвідомлювала собі свою недугу, а усвідомивши її, вирішила стати рівною зі зрячими. І їй це силою волі і неймовірною витривалістю, вдавалося.

*Тетяна Фролова
в сімейному кабі
(1971 рік)*

Засвоївши шрифт Брайля, вона відкрила перед собою новий світ — світ друкованого слова. Пальцями вона прочитала основні твори української і світової літератури, які неймовірно збагатили її душевний обрій. Опанувавши теорію літератури (вже будучи студенткою університету), вона почала сама віршувати. Її юні вірші похвалили такі поети-шістдесятники, як Микола Вінграновський, Дмитро Павличко, Роман Іваничук та Іван Драч. Один з віршів Тетяни „Життя” навіть у пресі появився.

Перед нею відкривалася кар’єра оригінальної поетеси. Та її життєва стежка пішла іншим напрямом. Закохавшись у такого ж сліпого юнака — росіянина Фелікса Фролова, вона, проти волі його батьків, вийшла заміж. Життя в новій родині, де її не любили, було для неї пеклом. Допомога чоловікові у підвищенні його кваліфікації, виховання синів та побутові негаразди поставили хрест над її літературними амбіціями.

І сімейне життя Тетяни з Феліксом не склалося так, як хотілося. Після десятих років співжиття вони розвелися, на другий день після

Старший син Леонід (той що намалював яблуко) із своєю донькою Діаною

того, як чоловік захистив кандидатську дисертацію. Він одружився з молодшою, а вона з малими дітьми переселилася з його батьківської хати на іншу квартиру. Лише Бог знає, яка то мука сліпій при звичаюватися до нових умов. Та Тетяна з честю переборола і цю пробу долі.

Ставши „матір'ю-одиначкою”, вона й надалі щодня ходила на роботу в школу для сліпих, а весь позаробочий час присвячувала вихованню синів. Синів, яких ніколи не бачила, „бо тьма в очах”. А їх треба було годувати, одягати, спроваджувати в дитячий садок, в школу. І на все вона була сама, не маючи майже ні від кого допомоги. Колишній чоловік про дітей не дбав, навіть аліментів не платив. А

вона його не судила. Гордість не дозволяла. Помер він у Києві від чорнобильської радіації, після четвертого одруження. Зі справжньою материнською любов'ю вона стежила за успіхами й невдачами дітей. На щастя, сини виявились в неї добрими. Леонід допомагав Геннадію, Геннадій — Олександрю і всі троє — матері. Правда, час від часу і ремінь всту-

Син Геннадій із своїм, сином Юрком

*Наймолодший син Сашко
(1979 рік)*

пав у дію. Аякже. „Я була татом і мамою в одній особі” — ніби виправдовуючись, пояснює вона. Так плили дні за днями, роки за роками. Старший син став пілотом-вертольотчиком, середній — торговим агентом. Обидва поженилися, завели власні сім’ї та вилетіли з матусиного гнізда у широкий світ. В хаті залишилася одна Тетяна з наймолодшим сином Сашком, її любимчиком.

Правда, вона ніколи не замикалася в сімейному колі. Весь час працювала вчителькою, писала (і досі пише) статті в газету для інвалідів „Повір у себе”, 33 роки співала в ансамблі сліпих „Струмочок”, ходила на концерти, в туристичні походи, побувала на морі.

Звільнившись від сімейних турбот і маючи більше вільного часу, Тетяна повернулася до любові своєї молодості — поезії. Кілька її віршів редакторка Юлія Бірюкова у 1995 році передала по Львівському радіо. І сталося чудо, яке лише в казках трапляється. Вірші Тетяни почув сліпий бандурист Лайош Молнар, угорець із закарпатської Берегівщини. Вони його буквально заворожили. Посередництвом радіо він зв’язався з поетесою, кілька її віршів поклав на музику та залучив до свого репертуару Будучи вдівцем, Лайош восени того ж 1995 року одружився з Тетяною.

Поселившись на її квартирі, він віднайшов її давно забуті зошити

Сашко (перший зліва) в день свого двадцятиліття з мамою і братами у рідній хаті.

*Тетяна Фролова в
розмові з
М. Мушинкою
(1998 рік)*

звіршами, писаними крапками. Дав їх переписати на машинці і, здобувши від спонсорів невеличкі кошти, заніс до друку. Отак у 1996 році появилася перша збірка Тетяни Фролової „*Виклик долі*”, що в ній опубліковано 70 віршів незвичайної поетичної сили. Ця збірка вразила мене до глибини душі, перш за все, патріотизмом, щирістю розповіді, багатогранністю та... кольоритністю. Кілька віршів з неї, з біографічною довідкою про поетесу я подав на сторінках прямишівського журналу „*Дукля*” (1997, 4, 77-79). Мою прихильну рецензію на збірку опублікував львівський „*Дзвін*” (1998, 4. — „Вірші, писані крапками”).

На жаль, з боку офіційної критики України поетичний дебют — збірка Т. Фролової — залишився майже непоміченим. Невтомний Лайош роздобув кошти для видання другої збірки своєї дружини — „*Повінь*” (Львів, 1997), яка містить 63 вірші та дитячу п’єсу „*Ой, хто, хто Миколая любить*”.

Між часом мені пощастило особисто познайомитися з цією незвичайною парою зрілих молодожонів, закоханих у поезію та музику. Вони майже щотижня влаштовували концерти у школах, на заводах, підприємствах, в будинках культури, старечих домах і скрізь знаходили вдячних слухачів. Разом видали навіть аудіокасету „*Аеліта*” з піснями Лайоша і супровідними віршами Тані. Побував я на їх скромній квартирі та переконався, що краса і поезія у них пульсує не лише в книжках та на сцені, але й у сімейному середовищі. Пані Тетяна виявилась

чудовою розповідачкою. Вже під час першої зустрічі з нею у 1997 році я захочував її покласти свої спогади на папір.

В часі свого кількатижневого перебування у Львові восени 1998 року я зустрічався з пані Тетяною кілька разів і мав змогу ближче вникнути у спосіб її літературної творчості, який суттєво відрізняється від способу творчості зрячих письменників.

Пише вона азбукою Брайля вручну, бо машинка для неї — недоступна розкіш. Написане багато разів перечитує (кінчиками пальців), виправляє, потім диктує друкарці, яка у свою чергу перечитує їй написане. Знов виправляє, поповнює, поки не доб'ється остаточної редакції. Нікому іншому вона вже не дозволяє редагувати свої твори, хіба що чоловікові Лайошові, який є для неї найбільшим авторитетом.

Все це коштує великих зусиль та немалих грошей, бо друкарці треба готівкою платити не лише за кожну годину, проведену в її хаті (2 гривні), але ще й за транспорт. І все це з мізерної, до того ще й нерегулярної платні (Тетяна й досі працює учителькою в заочній школі для сліпих та слабозорих) і невеличкої інвалідної пенсії (70 гривень у місяць). Нестача коштів сповільнює її працю. Якби не наполегливість і винахідливість чоловіка Лайоша, вона навряд чи дала б собі раду. А в запасі у неї є вже дитячі оповідання, казки і нові вірші.

Рукопис третьої поетичної збірки Тетяни Фролової під назвою „Солоспів”, „самвидавець” Лайош Молнар прислав мені для внутрішньої рецензії у Прашів. Мовляв, з позитивним відгуком закордонного

Зустріч з поетесою Тетяною Фроловою у Львівській середній школі № 11. Праворуч: чоловік Лайош Молнар (1997 рік)

критика легше буде роздобути кошти для видання книжки. Я не міг не похвалити її новий твір, бо це був і справді несподіваний вибух нетрафаретної громадської та інтимної лірики — саме тих ділянок, яких так бракує сучасній українській літературі. І Тані, і Лайошу моя рецензія сподобалась і вони залучили її як післямову до „Солоснів”.

*Ансамбль
„Струмочок”
на презентації
книжки Т.
Фролової
„Солоснів” у
Львові
(1999 рік)*

Час від часу вони телефоном повідомляли мене про хід видання книжки, головним чином, про те, скільки грошей ще потрібно роздобути, аби видати її. З кожним дзвінком сума зменшувалася і наприкінці грудня м. р. шикарна книжечка в кольоровій обкладинці побачила світ.

Третя збірка — більша від двох попередніх. На 120 сторінках вона містить 87 поезій, створених в останньому періоді. Отже всі вони є сучасними віршами — поетичним відгуком авторки на злободенні громадські події. Це — думки і переживання людини, якій не байдужа доля України.

Три поетичні збірки Т. Фролової — це неабиякий вклад в сучасну українську літературу. Причепливий критик знайде в них ряд недоліків: там рима заскрипить, там кількість складів у вірші не та, там з ритмікою щось не в порядку... Та її вірші писані не для вишуканої критики, а для масового читача. Вони прості-простесенькі, зрозумілі кожному і саме ця простота найбільше приголомшує читача. Не позбавлені вони глибокої філософської думки, та ангажованого українського кольориту. В тому відношенні вони перегукуються з віршами великого Тараса Шевченка та поезією сліпих кобзарів. Тетяна ніби взяла кобзу з їх рук і заграла на ній по-новому, по-сучасному. Титул кобзарка (кобзариха) належить їй і як дружині професіонального кобзаря.

Наприкінці лютого ц. р. мені з дружиною Магдою довелось побувати на презентації її „Солоспіву” у львівському Палаці культури ім. Хоткевича. Раніше я бував на багатьох презентаціях, однак такої спонтанної реакції публіки на презентовану книжку я ще не зазнав. Вірші із нової книжки пальцями читала та дзвінким голосом співала сама авторка. На бандурі супроводжував її чоловік Лайош. З великою майстерністю її твори виконували професіональні артисти Григорій (модератор концерту) та Ірина Шумейки, Наталія Лісова, Романна Панчак, кума Оля Буренко та навіть п’ятирічна внучка її подруги Діана Соківка. Співав їх 15-членний ансамбль сліпих жінок „Струмочок”.

Після концерту відбувся традиційний фуршет, в якому брали участь її” сини, внуки, колишні учні, редактори її книжок, численні друзі та всі члени „Струмочка”. Промови. Тости. Гратуляції. Побажання. І пісні, пісні, пісні... Щаслива поетеса, яка має таку групу ширих шанувальників, хоч більша половина з них — незрячі.

Із Львова я повертався з рукописом першої частини її споминів — „*Стежка від воріт*”, — який без найменших редакторських поправок даю на суд читачам. Лише назви розділів долучені мною. Це — щира сповідь людини, адресована сучасникам і майбутнім поколінням. Місцями її розповідь аж занадто жорстока, бо жорстоким було її життя. Та вона щира, правдива і напрочуд людяна. Ця людяність випромінює з кожного її слова.

Я переконаний, що ці спогади Тетяни Фролової знайдуть вдячних читачів не лише в Україні, але скрізь де живуть українці і вірю, що далші дві частини запланованої трилогії вийдуть вже у неї вдома сприянням Спільки письменників України, яка прийме талановиту письменницю у свої члени. Вона заслуговує на те.

Тож вирушім у далеку й цікаву подорож стежкою від воріт білозірської хатини Тетяни Фролової.

Пряшів. 2 липня 1999р.

Микола Мушинка
доктор філологічних наук
іноземний член НАН України

*Кланяюся тобі, моя земле, що народила ти
дідів-прадідів моїх,
батьків моїх, що виколисала на своїх
пахучих вітрах мене грішну.
Кланяюся і Вам, любі мої односельці, що не
міняєте її на чужі ласі цяцьки. Кланяюся
світлій пам'яті батьків моїх, що навчили
мене цінувати шматок заробленого хліба,
що навчили мене жити чесно і просто.*

Замість передмови

Я ще й зараз вагаюся, чи потрібно було писати цю книжку. А може й потрібно. Може хтось знайде тут крихітку і своїх спогадів. А хтось, може, погріється під теплим сонцем мого дитинства.

Довідок про себе не подаю — все в тій книжці. Домислу тут нема. Зовсім нема. Я не знаю, може так не можна писати: скажуть — фотографія. Але я писала так, як лягло мені на душу.

Нема тут ні пригод, ні цікавого захоплюючого сюжету. Це книжка про життя одної сліпої дівчинки, тобто про мене. Життя таке, яким воно було насправді.

Якщо я не відбила у вас бажання читати моє скромне творіння, привітайте його, прийміть у коло своїх книжок. Для мене як для авторки це буде найбільшою нагородою. Бувайте здорові! Я пішла в своє дитинство. А якщо хочете, то ходім зі мною!

Тетяна Фролова

Розділ I

Білозірка і мої перші враження

*Від п'яного повітря хмелію,
 Бо дитинство моє тут пройшло.
 Передумаю я, перемлію,
 Як в'їжджаю у рідне село.
 Білозірко моя. Білозірко,
 Моє рідне прегарне село.
 Було важко тобі, було гірко,
 Та кому із нас добре було?
 Тут стоїть моя батьківська хата,
 Тут родилися мрії ясні...
 А які тут вродливі дівчата,
 А які тут весілля гучні!
 Білозірко моя, Білозірко!
 Моє рідне прегарне село!
 Було важко нам всім, було гірко.
 Дай же. Боже, щоб краще було!*

Білозірка — це те село, де я народилася, найпоетичніший куточок на Тернопільщині, а може й на всій землі. Де б я не була, куди б мене лиха чи добра доля не закидала, я знову повертаюся сюди, щоб доторкнутися рукою до стін старенької батьківської хати, в котрій вже давно ніхто не живе. Я неодмінно повертаюся сюди, бо тут земля тепліша. Бо в моїй Білозірці і вітри по-іншому з деревами розмовляють, і цвіркуні іншу пісню виводять, і увечері цикади по-іншому влітають свою музику в оркестер вечорових звуків.

А дощі? Чи помітили ви, що в містах і дощі не такі, як у селах. У місті — дахи високих будинків, асфальт, каміння, блокові стіни. Дощі тут дзвелять, стукотять, барабанять — ніби аж сердяться. А в селі замість асфальту — земля, багато дерев, кущів, зілля біля хати — і тут дощі ніби щось вам нашіптують, приколискують. А коли вже відро на воду поставиш — то справжня втіха для дощу: вибиває по відрі, ніби й справді музика.

А уявіть собі мою батьківську хату у далекому дитинстві, коли вона

В отій-то хаті в селі Білозірка Тернопільщині, народилася я — дванадцята дитина у своїх батьків

ще була крита соломою. Дощі тоді були зовсім лагідні: шепотіли та й шепотіли. І про радіацію тоді ще ніхто не знав. Тож назбирає мама дощової води, змиє мені голову, а волосся — що тобі шовк...

Добрі дощі мого дитинства, лагідні і святі, змийте нашу осквернену землю, омийте серця і душі наші від бруду, що накопичився з роками! Перенесіть мене, буйні вітри, в моє дитинство бідне, полатане, босоніге, але таке чисте і усмінене, як росяний світанок з пташиною піснею!

В отій-то Білозірці, в тому раю народилася я — дванадцята дитина у своїх батьків. Тоді родились стільки, скільки Бог давав. Але і вмирало багато. Одне дитя ненавмисне кинула з рук дівчинка-нянька, що бавила його в жнива, коли батьки були в полі. Хлопчик вдарився головою. Нянька злякалася та й утекла. Дитина померла.

Двоє дітей — близнюків мама втратила, коли хату ставили. Від важкої роботи почалися передчасні пологи. Лець сама зі світу не пішла.

Як померли троє інших, не знаю. Нас, живих, лишилося шестеро. Я була найменша.

Спершу батьки хотіли назвати мене Сонею. Мої брати Степан і Гриша, побігли на вулицю і давай хвалитися, що у них дівчинка і що буде вона називатися Соня. А в батькового брата, у мого дядька, саме тоді також народилася дівчинка. Хлопці ніби підказали їм ім'я для неї: і вони взяли та й назвали Сонею. Дві Соні в родині — це ніяк не годилося. І назвали мене Тетяною. А чого, зовсім непогане ім'я: Таня, Танечка, а особливо, як мене зве мій чоловік — Тетянка. Отже ім'я мені батьки

дали гарне, а от долю... Лиху долю, кажуть, і шукати не треба: сама тебе знайде. Вона мене і знайшла...

Я народилася за два місяці перед війною, саме 22 квітня 1941 року.

Про те, що це був важкий час не треба й казати. Мені минув рік — і я захворіла. Про лікарів на селі тоді не могло бути й мови. Очевидно це був мінінгіт. Думали, що не виживу — вижила, але залишилася сліпою.

Кругом війна. Куди податися?

Звідкись довідалась мама, що в Кременці є окуліст, котрий творить чудеса. Взяла мене малу та й поїхала до нього. Я не знаю прізвища того лікаря. Я лише знаю, що був він єврей. Скрізь були німці. Лікар зі своєю родиною був уже в гетто. Німці випускали його до людей на дві години. Через медсестру мама довідалася, що нічого йому не потрібно, лише хліба, хліба для його дітей. Хліб у нас був гречаний, але це вже не мало ніякого значення. Як вам працювалося лікарю? Не відповість, бо його нема в живих. Він все-таки ще встиг прийняти нас. Подивився мене, дав ліки і сказав, що через місяць на одне око зробить операцію і гарантує 20% зору. Але через два тижні гетто було знищено. Загинув і легендарний лікар, прізвище якого я й досі не знаю.

Я не вважаюся інвалідом війни чи прирівняною до них, не отримую відповідної надбавки до своєї мізерної пенсії. Та й не в тім річ. Справа в тому, що війна таки спричинилася до моєї сліпоти. Батько пішов на фронт. Він був з 1899 року народження тому його забрали пізніше. Мама залишилася з нами. Вже не треба розповідати, як ми набідувалися. Старша сестра Надя робила всю чоловічу роботу. Інші їй допомагали. Батько прислав з фронту листа, а потім ні звісточки. Мама плакала, побивалася. А тут ще й в Ланівці (наш районний центр) раз за разом викликають: де чоловік? Може дизертир? Або в бандерівцях? Мама плакала: „Я б і сама хотіла знати, де мій чоловік”. І як порятунок — батьків лист з фронту. Подали в пошук. З частини відповіли, що був такий, але пропав безвісті: або загинув, або потрапив в оточення. В Ланівці маму викликати перестали, але їй не стало легше: чи він живий?

Пішла до ворожок. Декотрі казали, що загинув. Мама плакала.

Жила у нас в селі ворожка, на прізвисько Помаліщиха, — так, і ворожкою її не назвеш, — розкидала карти жінкам та дівчатам.

— Вона щось знає, — казали про неї таємниче. Пішла мама і до неї. Взяла скількись там яєць та й пішла. Так ота Помаліщиха сказала мамі, що батько живий. Він далеко, мовляв, „за водою” і думає про дім.

Мама повеселішала і вже ні до якої іншої ворожки не ходила, тільки до Помаліщихи. Пухом вам земля, пані Ніно! Дякую вам, що могли потішити мою маму у таку скрутну годину.

Розділ 2

Босоніж по землі

А я собі росла. Не пам’ятаю війни. Знаю тільки, що вже потім довго чомусь боялася, коли летіли літаки. А далі всі казали, що війна, слава Богу, закінчилася. Через село проходили війська. Спинявся хто-небудь і в нашій хаті. Нас було багато, і хата наша, як на теперішній час, була маленька: кімната і кухня. Але на той час на селі вона вважалася великою, бо у людей були ще менші: одна кімната, що разом слугувала і за кухню. Отож у нас іноді спинялися навіть командири. Люди вони були різні. Декотрі ділилися з нами своїм пайком. А один мало не застрілив нашого собаку Бурика тільки за те, що той гавкав на нього.

Пам’ятаю, якось увечері сиділи дівчата та й співали. Співали щось про січових стрільців. Були тут і військові. Один із них сказав: „Дівчата, не співайте таких пісень, бо за них можна кудись заgrimіти”.

Дівчата ніяк не могли зрозуміти, що тут такого в тих піснях. Були вони далекі від політики, адже до Радянського Союзу нас приєднали тільки в 1939 році. До дівчат ніяк не доходило, чому про січових стрільців не можна було співати.

Батька не було. Не було і звісточки від нього чи про нього. Мама час від часу ходила до Помаліщихи, щоб почути, що він живий. А я собі росла. Вже переплакали жінки над „похоронками”, вже повернулися додому ті, котрі мали повернутися. Декотрі каліки лаштували милиці, а їх рідні однаково тішилися, що все-таки живі... А батька не було. Я його не пам’ятала, але дуже хотіла, щоб він повернувся.

Дух конопель, що стелився над маминим городом... безліч птаства, що галасувало у нашому чи то садку, чи то лісі... Батько мій страшенно любив всяке дерево, тому у нас скрізь був затінок, бо садив та й са-

*Найдорожча мені людина -
многостраждальна мама
Катерина Ісаківна Кюль.
Мамо, чуєте, поверніться
у моє дитинство!*

див мій батько і ясени, і клени, і верби... А потім вже й само насівалося та й росло собі, буяло. І поміж всім отим ходила я, маленька сліпа дівчинка, що сприймала життя на дотик, на слух, вбирала його своєю вразливою душею.

Коли мене хтось кривдив, тоді я йшла до свого улюбленого клена,

пригорталася до нього, його листками

втирала сльози. І тоді клен сильніше хитався увесь, від коріння до верхівки... А може це мені здавалось... Тоді ще ніхто нічого не чув про гороскопи. Просто, мною не було кому займатися — і я жила собі з природою. Прокидалася я та й в першу чергу:

— Мамо, як надворі?

А надворі могло бути або тепло, або холодно. А ще міг бути дощ — це вже для мене було гірше, бо треба було сидіти в хаті. Але й тут було щось добре, бо мама тоді не йшла на город, а сідала щось шити, і ми з нею могли собі розмовляти про всяку всячину. Але, якщо було тепло, то до мене обов'язково приходили дівчата. І ми йшли надвір, в наш теплий сонячний рай. Мама дітям пояснювала, що я не бачу і що мене завжди треба вести за руку і ніде не можна кидати. Діти те все дуже швидко затямили і з часом мама вже не боялася мене з ними куди-небудь відпускати. Коли йшли з мого обійстя, то вже всі знали, що мене треба брати за руку. А вже потім зі мною можна бігати, лазити через рови, йти через річечку. А якщо я зіб'ю палець об камінець і піде кров, то це нічого, ніхто не буде ні плакати, ні сваритися. Просто треба вирвати листок з подорожника, послинити його і прикласти до збитого пальця — і все.

*Батька Іллю Михайловича Кноля я
любила наперекір його
жорстокості до матері*

Це були гарні часи. Важкі, але гарні. Ми бігали, взявшись за руки, сільською дорогою по калюжах чи теплій пилюці і були вочевидь найбільш споріднені з природою. Сонце смажило нас, в садку можна було зривати (якщо ніхто не бачив) зелені недозрілі яблука чи грушки — дарма що, як лякали нас дорослі в них „сидять чортики”. Ніяких чортиків ми не боялися. Їли червоні порічки, котрі ще зовсім не були червоними. І, головне, нічого нам не шкодило.

Росли собі. Бавилися в свої нехитрі забави: весілля, госпіталь де лікувалися „поранені”, в школу.

Коли всі йшли в поле, зі мною найчастіше залишався брат Степан. Дуже вже хотілося йому помарширувати з хлопцями, оперезавшись стрічкою з пустими гільзами. Але ж мене саму лишати не можна: мама буде сваритися, а то ще й наб’є. Один вихід — брати мене з собою. І от крокую я, також підперезана стрічкою з гільзами, в колоні босоногої хлоп’ячої армії, тільки брат мене тримає за руку. Ніхто з нього не сміявся, всі сприймали це як належне. Може тому потім в школі я любила товариство хлопців і вміла знаходити з ними спільну мову. Правда, вчителі дивилися на це дещо по-іншому, але то вже був їхній клопіт.

Повоєнне дитинство. Радіють від того, що не стріляють, від того, що вишні дозріли і їх можна їсти скільки хочеш. Можна пекти картоплю, рвати польові квіти, плести з них вінки. Мій другий брат Гриша, пасучи корову, завжди плів мені вінок, найчастіше з волошок. Тому і тепер люблю я ті квіти більше за інші. Він приносив з поля мені вінок, а часом ще й для моєї ляльки. Приносив латаття, кашку, кукіль. І пахло все це полем, озером, дитинством. Гриша був емоційним хлопчи-

ком, але вголос він нічого не казав. Не жалів мене, не плакав наді мною, але отак виявляв своє до мене ставлення.

Що б я не писала, я завжди повертаюся до свого дитинства. І коли починаю про нього писати, то вже ніяк не можу зупинитися. Таке мені любе моє село, мій садок, тепла пилюка на дорозі, де було так гарно бігати босоніж. Іноді здається, що даремно ми наших дітей боїмося пускати босими. Босоніж по холодній росі, по нагрітому камінню, по маленькій річці, по калюжах, ба, навіть по болоту. Мені здається, що були б вони, наші діти, здоровішими, добрішими і, в цьому я впевнена, любили б більше свою землю.

Отже, я бігала собі по землі. Увечері, коли ставало прохолодно і мама кликала мене до хати, я відчувала, яка тепла земля у батьківській хаті. Так, підлоги у нас не було, а все та ж земля тільки рівненька, змащена жовтою глиною...

Розділ 3

Зима

Та була ще й зима. Отут вже босому тяжко. А в моєму воєнному і повоєнному дитинстві із взуттям сутужно. Часто, одні чоботи на всіх, башмаки із соломи. Отут вже я залазила на піч, або, як у нас казали, на п'єц. Особливо там добре було, коли мама хліб пекла: тепло, аж гаряче. Я собі там і спала, і бавилася. Бо не мала ні пальта, ні чобіт. Хто б став на мене все це шити чи купувати? Самі у драному й латаному ходили. Так їм же до школи, по воду, до худоби треба. А мені що? Сиди собі та й все! Треба вийти надвір — взула мамині шкарбуни, накинула мамину теплу хустку, вискочила — та й назад до хати: мороз!..

Дівчата також рідше приходили, в маминих шкарбунах, ноги замотані онучами, щоб тепліше було і щоб чоботи не були такі великі. Приходили, шморгали носами і я злазила з печі. Починалася гра. Потім мама нам всім давала щось їсти: борщ, кашу або картоплю, помащену жареною на домашній олії цибулею, з квашеною капустою та огірками. Все це було дуже смачно. У декотрих дітей не було і того.

Зиму я не любила. Мабуть тому не люблю і тепер. Але і в зими були свої переваги. Дівчата і хлопці не мали стільки роботи як улітку. Ну, звісно, дівчата без діла не сиділи: пряли, вишивали. Але довгими

зимовими вечорами збиралися на досвітки. Це те саме, що вечорниці, тільки у нас чомусь називалися вони досвітками. Звичайно збиралися у нас. Наша хата якось ніби притягувала до себе. Хто з роботою, а хто просто. Отут вже можна було наслухатися і пісень, і казок. А що вже страховий всяких — аж додому страшно було декому йти. А може, робили вигляд, що страшно, щоб хто-небудь з хлопців провів, — маленькі дівочі хитрощі. А для мене досвітки були справжньою школою. Серце завмирало від казок, страшних-престрашних. А пісні, то так за душу брали, що, певно, вона і досі щемить, коли почую справжній спів і гарну мелодійну пісню.

Горіла гасова лампа, сиділи дівчата і хлопці, хурчали веретена. Я потім прясти с'як-так навчилася, але не вдавалося мені добитися, щоб співало веретено у моїй руці. Мене може зрозуміти тільки старше покоління, бо молодші скажуть: „Про що вона? З якого це віку?” З нашого, любі, з нашого!

Дівчата пряли, дехто вишивав, дехто витинав малесенькими ножичками з паперу фіранки на вікна... Жарти, пустоці... І раптом всі замовкали — починалася пісня. І що вже тоді робилося зі мною, то й не розкажеш. Спершу я, ще зовсім мала, сиділа на п'сцу, потім у запічку, а потім вже у хаті на лавці. І ніяка сила не могла мене загнати спати. Може саме через те я тепер „сова” і люблю більше працювати вночі...

А пісні ж які! Ні, ще не все зібрано нашими фольклористами, ой, не все... Більше, правда, сумних пісень було. Але ж, Боже мій, як їх любили, як їх співали... Звідкись прибилась до нас пісня про гірняка, що тужив за своїми горами і полонинами. І як вона до нас потрапила? Ні радіо тоді не було, ні телевізора. А пісні ходили по людях. Пісня, як я вже тепер розумію, явно мала літературне походження. Але тоді я плакала з жалю до того гірняка, якого завезли на чужину. А мила прийшла, шукає його могилу, на якій „ані м'яти, ані рути...” Або ще одна пісня... Пам'ятаю слова:

*Будуть мої сльози
На камінь падати,
Щоб був найтвердіший,
То пороблять знак...*

І мій дитячий розум уявляв собі ту дівчину: і як же то треба плакати, щоб на твердому камені зробити знак! Тоді я ще була зовсім мала. А пізніше вражали мене ще й інші пісні:

*Забудь, забудь, моя матусю,
Забудь, забудь, що я твій син.
Як був малий то ти гляділа,
А як підріс, кати взяли.*

Чому я так багато про це пишу? Мабуть тому, що очевидно, це було те, що формувало мене як людину, і, якщо хочете, як українку.

Святкували і свята. Дарма, що не були вони багаті найдками і напیتками. То нічого, що пиріжки пеклися з тертим буряком, а „медівник” був з кукурудзяної муки. Зате було весело. Про телевизор зовсім ніхто тоді ще й не мріяв і не уявляв, що таке диво колись буде, а тому надіялись на власні витівки та співи.

Пригадую, було Катерини. Вже була зима. Сніги впали глибокі, мороз підбирався до вікон. У хаті гамірно: дівчата і хлопці жартують сміються. А треба вам знати, що в селі довкола хати клали загату, в основному, з соломи, але з „м’ятої”. Туди клали і гречанку. Так от та гречанка виявляється, на Катерини мала чудодійну силу. Коли хоче дівчина, щоб котрийсь хлопець приснився, то мала б на Катерини у нього із загати гречанки насмикати та й собі під голову покласти. І мамам, і самим хлопцям було дуже вже цікаво, котра ж то дівчина прийде до кого гречанку смикати. Тільки собаки загавкають, то мами вже й пильнують: дуже кортить знати, хто за невістку буде. А дівчатам тільки того й треба. Бігають до всіх: до любих і нелюбих. Вже тої гречанки цілий ожеред наносили. Поклали в хаті, а я по ній топчуся. Мама сміється:

— Я тієї соломи за два дні не спалю.

Хлопці сидять в хаті, ніяковіють. Декотрий непомітно вислизне, щоб підглядіти, котра до нього піде загату смикати — та й повертається: або не та пішла, або, реготухи гуртом побігли. Весело, гамірно, грубка пашить жаром, в хаті тепло.

Мама натерла бараболі, пече тертюхи. Пече на триніжці, пательню змащує олією. Тертюхи великі і пишні. Я розношу гарячі тертюхи, роздаю дівчатам і хлопцям. Що мама спече, те й відразу з’їли. Скільки

їх мама пекла вже й не знаю. Було смачно, було затишно, було весело. Дівчата шепталися по кутках, звичайно ж, про своє, про хлопців:

— Ти знаєш, вона вже в нього в хаті була!

— Та ти що!

Дівчині до весілля соромно було до парубка до хати йти. Тепер це смішно, а колись на селі звичаїв треба було дотримуватись, а то осудять і засміють.

Мене малу іноді брали на шкільні вечори. Одягай в сестрину спідницю, високо підперезавши її мотузком, кофту сестра Ніна вив'язала мені сама. Замотували мене у теплу вовняну хустку і так несли до школи. Несла мене Ніна. Їй на цей час було, напевно, років шіснадцять. В школі мене розвивали з хустки, ставили на стіл, і я розказувала віршики. А мені давали цукерки. Один з тих віршиків звучав приблизно так:

*У нас сьогодні свято.
Здається так чи ні.
Сьогодні рідний тато
Прислав листа мені.*

Я не знаю, хто був автором цих рядків, і вірша того далі не пам'ятаю, але тому що тут ішлося про тата, цей вірш був мені особливо дорогий.

Розділ 4

Мамина хата і Різдво

Моя мама не була педагогом. Власне, освіти педагогічної не мала. Бо не мала взагалі ніякої освіти: вона зовсім не ходила до школи. Дивно, чи не так?.. На цей час, коли жила моя мама, в тому не було нічого дивного. Вона народилася в 1902 році. Знала всяку роботу, наймитувала. Яка там наука! Хотіли віддати за нелюба — не пішла: прийшли свати — втекла з хати. Потім посватав батько — за нього вийшла, хоча він був з чужого села та й бідний... Отже, не про те йдеться. Йдеться про те, що мати моя була неписьменна, та мала вроджене почуття педагогічних тонкощів у вихованні дітей. Не знаю, за які такі гріхи покарав її Бог мною. Мало того, що я була дванадцятотою дитиною, то

ще й на другому році життя захворіла і втратила зір. Уявіть собі горе батьків, котрі і не догадувалися, що їхня сліпа донька зможе колись-то ще й вчитися, буде працювати, вийде заміж та й народить аж трьох синів. Всього того мої батьки не уявляли, а тому були у великому горі. Ну, та що ж поробиш?!

— Яюсь буде жити, — казав батько, — запишемо на неї кусок поля, а за поле її всякий догляне. Тоді ще колгоспів у нас не було, і поле було чи не найбільшим багатством.

Але тоді батька ще не було: він не повернувся з війни. Ми не знали, чи він живий. Старша сестра була за господаря: і орала, і сіяла, і косила, і снопи возила. Але була зима. Була тільки хатня робота. Я намагалася мавпувати за старшими, все хотіла робити як вони. Мама зупиняла мене.

— Ну ти ж не бачиш.

Але я того не могла до кінця збагнути і хотіла робити те, що робили інші у зимові довгі вечори. Дівчата вишивали — я теж хочу.

— Наколешся голкою, — умовляла мама. Але то були даремні умовляння. Десь внутрішнім чуттям мама зрозуміла, що то не була дитяча примха, а намагання сліпої дитини бути повноцінною. І мама придумала. Вона дала мені якусь імітацію голки з дроту, і я почала „вишивати”. Звичайно, можна було собі уявити, що то було за „вишивання”, але я була, як усі зайнята роботою.

Наближалися рідзвяні свята. Тоді на селі нікому б і в голову не прийшло купувати ялинкові прикраси. Може вони десь і продавалися, але в селі про таке тоді ніхто і не думав. Сідали всі біля стола (а стіл у нас був великий), брали солому, ножниці, папір, клей — і починалося справжнє дійство: робилися святкові прикраси для ялинки. А знали б ви, що можна зробити із простої соломи і паперу: ланцюжки, кошички, ангелики... А як же я? Мені ж також хотілося. Мама розуміла і прикрикнула на тих, хто хотів було щось заперечити. Мені також дали солому, клей (з муки, як і всім), папір — і я робила те, що і всі. Звичайно, тепер я розумію, які то були „прикраси”, але мама хвалила, щось підказувала, допомагала! А щоб старші не бунтувалися, що мої „прикраси” будуть псувати ялинку, то в мене була своя невеличка ялинка. Я її сама прикрашала: чіпляла свої „вироби”, а також мамині тістечка, що мали форму пташок, качечок, зірочок, а ще сухі райські

яблука, що були зовсім як вишні і по величині, і за кольором. І вже не знаю я, котра ялинка була гарніша, але я була щаслива. І ніхто в моїй сільській родині не сміявся з моєї ялинки. А може це й допомогло мені тоді відчутти себе маленькою людиною, а не інвалідом, калікою. Я росла. Росла і материнська тривога за мою долю.

Я вже згадувала, що наша хата якось притягала до себе людей. Отак і дід Фадей. Був він із Шибини, що за сім кілометрів від Білозірки. Я не знаю, чи був він самотній, чи була в нього якась родина, але час від часу він з'являвся в нашому селі і неодмінно приходив до нас ночувати. Влітку чи взимку, але він приходив пішки, бо ж як ще: транспорту ніякого. Прийшов і тепер: втомився, змерз, але бадьорий, радий, що добрався. Мама насипала в миску гарячої страви, він їв з апетитом, хвалив страву й господиню. Поївши, сів на лаві відпочивати. Розпитував, розказував. Запам'ятався мені тим, що був дуже спокійний.

Був вечір. Всі пряли. Я знову за своє:

— Я також хочу прясти.

Мені не давали: мовляв, тільки прядиво переведе. Я плакала. Втрутився дід Фадей:

— Та дайте ви дитині, нехай пряде!

— Ну як же ж вона буде прясти — вона ж не бачить.

— То нічого я її навчу. Дайте нам не кужіль, а клоччя.

Кужіль — це рівненьке, гарно вичесане прядиво, що з нього пряли на полотно чи рядна. А клоччя — це те що зчісувалося з прядива. Воно не було таке рівне і прялося на мішки. Тут пряжа була груба і могла бути не дуже рівною.

Мені зладнували пряслицю з кружілкою, дали веретено і дід Фадей почав свою науку, спокійно, терпляче. Спершу в мене ніяк рівна нитка не виходила: не вдавалося мені рівномірно клоччя відбирати. А то раптом чомусь нитка рвалась. Але з діда Фадея, видно, був добрий учитель, бо того ж таки вечора я вже пряла свою „валову” товсту пряжу. Ми з дідом Фадеєм раділи обоє.

Вранці він побачив, як мама заплітала мені коси і сказав:

— Е-е, — це не годиться: ти вже велика і заплітатися повинна сама.

— Але я не вмію.

— Невмілого і руки не болять, — засміявся дід. І почав вчити мене плести кіску, спершу на шнурках, а потім на моєму волоссі. Плету я її

і досі і згадую діда Фадея. Отак я і росла. Мірялася зі столом. Ніяк не могла зрозуміти, здавалось, зовсім звичайних речей. Я собі уявляла, що коли я з сорок першого року, то через рік я вже маю бути з сорок другого. Мама довго мені пояснювала, але я не впевнена, що до кінця зрозуміла суть справи. Гриша вчив мене рахувати. Мені це здалося досить нудним. Але він переконував мене, що це потрібно. Правда, я ніяк не могла зрозуміти, для чого.

Відколядували колядники. Ходили з вертепом і Степан з Гришою. Степан був завжди за жидівку — це, очевидно, в нього добре виходило. Він сердився, казав, що взагалі не буде ходити. Та його все-таки умовили — і він знову був жидівкою. Гриші більш поталанило: він був українцем. Тоді ще за вертепи не дуже бралася ні влада, ні школа: не до того, видно, було. Хлопці ходили по селі, колядували, не минали жодної хати, навіть найбіднішої хіба вже хтось би не хотів. Було багато суперечок, чи йти до вчительки. З одного боку, якщо не зайти, то значить, що її не поважають: може образитись. А з другого боку — вона ж вчителька, то ніби ж проти релігії. Все-таки вирішили йти. Потім довго розповідали, як вона зраділа, аж сльози на очах заблищали. Треба сказати, що в той час на селі до вчителів ставилися з великою повагою, хоча тодішні вчителі не завжди освіти вчительську мали. Часто в них за плечима, окрім десяти класів, нічого більш й не було. Але працювали вони до самозречення, намагаючись хоч щось вкласти в голови напівголодної і обдертої дитлашні. З полотняними торбинами, в котрих, крім книжок було ще й по куску хліба, хлопці ходили до школи. Уроки вчили взимку при гасовій лампі, а влітку, пасучи худобу, Степан вчився геть-таки погано: по два, по три роки сидів у кожному класі, так що закінчив лише п'ять класів, та й то з бідною. А Гриша вчився добре. Та от лихо: картавив дуже, то часом соромився відповідати.

Взимку у братів була найголовніша проблема — на чому покататися. Майструвалися санки. Вже й не знаю, де роздобули лижі. Ковзани чіплялися до взуття, але воно і так було дрране, а тут ще скорше рвалося. Єдиний вихід: плести з соломи башмаки. Так і робили. Вони, правда, швидко рвалися, але можна було тут-таки сплести нові. До башмаків кріпилася дерев'яна підощва, а якщо її ще обкувати дужкою від відра — тоді ого, як жене! І ковзанів не треба.

Приходили мокрі, засніжені, руки замерзли до болю в пальцях, а про ноги й говорити нічого. Мама сварилася, але так, для вигляду, бо

розуміла, що хлопцям без того не можна.

Зима потихеньку починала набридати. Хотілося тепла, особливо пені, що цілу зиму просиділа в хаті. Я чекала тієї весни, як Божого змилювання.

— Ой, ну коли вже та весна буде, — питала я у мами.

— Скоро. Вже сьогодні он яка відлига, — втішала мене мама. Для мене весна наближалася, коли починали палити загату. У нас опалювали хати не лише ломаччям, а й соломкою. То ближче до весни приносили для палива оберемки із загати. Так що, коли сонечко вже гарненько пригрівало, я сідала собі на загаті, що вже сягала лише до вікон, і бавилась на сонечку. Було мені так гарно і любо після зими. Пташки літали, шукаючи собі матеріал для гнізда. Мені так хотілося, щоб котрась із них сіла мені на руку, але вони собі літали і цвірінькали, пищали, скрекотали, каркали, метушилися, будуючи гнізда, зустрічаючи весну. І я була собі, немов пташка: співала, тільки не будувала гнізда.

Розділ 5

Весна і Великдень

Починали прибирати біля хати, подвір'я, місце, де лежали омаки. Я це любила, бо під час такого прибирання для мене завжди щось знаходилося. Найчастіше то були нові цікаві черепки. Взимку, очевидно, щось розбивалося, але не хотіли мені давати бавитися, щоб в хаті менше було того мотлоху, той викинули в ломаки. Тепер знаходили. І я, бавлячись надворі, мала вже свій „посуд“, а то знаходилась якась забута мною з осені цяцька. Загату вже на той час спалили, земля підсохла, можна було ходити босою. То ж починалося для мене те районування на природі, про котре вже я писала. Я ще тільки не писала, як пахне весною земля, коли копають городи. Потім у Львові я намагатимусь ловити цей запах, шукати його, але то все не те: так пахне земля тільки на селі.

Мама копала городи, бо дівчата в поле поїхали: там також робота чекала. Мама робила грядку і садила всяку всячину. Я до мами:

— Дайте ж і мені грядочку, щоб і я щось посадила!

Мама відвела мені грядку біля стежки. Я сама обгородила її

прутиками і посадила квасоллю і часник. Тепер я мала свій город і кожен день ходила дивитися, що і як на ньому росте. Я почувала себе зовсім господинею. Потім випросила у мами ще одну грядку, біля другої стежки, і посадила кукурудзу. Мама потім комусь розповідала.

— Ай, чуєш, я дала їй кусочок, де всі ходять, і не дивилася, як вона там натикала тої кукурудзи. А потім дивлюся, а кукурудза посходила та так густо, як цвяшки, повилазила. То я оце прорвала, щоб рідше було, — хай росте. Добру руку має моя мала (цебто я).

А ще з хати викинули вазон. Це була якась пальма чи що. У нас її Мариною називали.

— Росте та й росте, — скаржилася мама, — ні цвіту, як кажуть, ні плоду.

— То віддайте мені, — попросила я.

— Бери! Але що ти з ним будеш робити?

— Бавитися.

— Ну, то бався!

Я поставила свій вазон на застільне вікно, тільки знадвору. Кожен день я підливала свою квітку. Більше на неї ніхто не звертав уваги. Аж раз, коли ми сиділи біля стола (обідали чи що), хтось сказав:

— Он гляньте!

І всі подивилися на вікно. А там... А там, виявляється, сталося диво: моя квітка викинула вгору палку і зацвіла. На тій палці було дві

великих червоних квітки. Ой, же я зраділа. Але і відразу засмутилася, бо мою квітку знову забрали до хати. Правда, всім, хто приходив, обов'язково розповідали її історію.

Готувалися до Великодня. Чепурили хату, мастили знадвору і зсередини. Все мили, прали, тріпали. Настав час іти до причастя. Це була справжня подія і до

Найдавніша фотографія Тетяни

неї готувалися заздалегідь. По-перше: в що мене одягнути? На цей час шиттям моєї сукні керувала Надя. Це була дуже гарна сукня, комбінована. Очевидно, тканини було мало, то „зліпили” її мені із залишків. Спідничка була з ніжноблакитного шовку, а блузочка — жовта. Спереду на блузці був блакитний бант, що складався із двох частин, з’єднаних жовтою стрічкою. Було дуже гарно. Мене одягнули, поставили на ліжку і оглядали з усіх боків.

— А вам не страшно? — запитала одна з дівчат.

— Чого має бути страшно?

— Що сукня на наш прапор схожа.

— Т-с-с! — шухнули на неї.

— Хто там на мале увагу звертатиме!

З першою проблемою було покінчено. Тепер - по-друге: в що мене взути? Отут вже було важко щось придумати. Босу до церкви не поведеш. Ніна мені зв’язала башмачки, але в них також не підеш. Довелося йти до моєї товаришки Галі позичати чобітки. Вони були трохи великі.

— Нічого, — сказала Надя, — онучі намотаємо — якось перебуде.

— І по-третє: і це для мене було найголовніше: мама мала спекти смачну-пресмачну паляничку. Вона була солодка, на яйцях і сметані. Річ у тім, що коли йдеш до причастя, то не можна ні їсти, ні пити. Поки йтиме відправа, поки ще запричащають, то дитина ж (тобто я) їсти схоче. Це вже мама так міркувала. Для того і неслася до церкви паляничка.

— Як тільки мене запричастили, ми йшли за церкву і я її з’їла. Могла б, звичайно, і без палянички додому дійти, але це вже стало традицією і ніби входило в обряд причастя. Я чекала Великодня. Певно, всі діти любили це свято. І не тільки тому, що була смачна паска, а ще й тому, що все було так урочисто, так святково. В церкві правилось цілу ніч і цілий день. Хлопцям можна було залазити на дзвіницю і дзвонити, скільки хочеш. Так що в селі цілий день гули дзвони. А крім того, всі мами красили багато крашанок і можна було „товкатися”. Писанок у нас не писали, а красили крашанки. Хто чим міг і хто який колір спромігся придумати. Дехто красив краскою, дехто вдавався навіть до чорнила. Мама завжди красила цибулинням: і не шкідливо, і до рук не чіпляється. Крашанок мама красила десь зо дві копи, а копа мала 60 яєць. Але ж і нас досить було.

Двоє дітей брали крашанки, одне тримало, а друге било:

— Христос воскрес!

— Воістину воскрес!

І били крашанку об крашанку, однаковими кінцями. Одна з крашанок розбивалася, повертали другим боком і знову:

— Христос воскрес!

— Воістину воскрес!

І знову товкалися. Чия крашанка розбивалася з обох боків, той віддавав її суперникові. Це був „збиток”. Таких „збитків”, бувало, за свята понаносимо стільки, що й дівати нікуди. А ще ж кожен, коли приходив на свято дітям в першу чергу крашанки приносив. Наберуть хлопці по цілій кепці крашанок і — під церкву або ж на цвинтар: кругом повнісінько і дітей і дорослих. А потім молодь грає в „Хрещика”: водять хороводи, співають гаївки:

— *Ти, дорога, ти широкая,*

Чому трава не зелена?

— *Як же ж мені зеленою бути,*

Коли мене свині порили,

А парубки походили

Чоботами - чоботиськами,

Шлапаками - шлапачиськами?

— *Ти, дорога, ти широкая,*

Чому трава не зелена?

— *Як же ж мені зеленою бути,*

Коли мене гуси поціпали,

А дівоньки подопкали

Чобітками - чобіточками,

Золотими підківочками.

А дзвони гули-гули над селом, і всі радісно віталися:

— Христос воскрес!

Але свята минали — і знов починалися будні. Ще доїдали сухарі з пасок, запиваючи їх молоком, в кого, звісно, воно було, а вже треба було думати, як пережити передднівок: дожити якось до нового хліба.

Розділ б
Порідшало хлопців у селі

На цей час якось посмутнішало наше село. Порідшало в ньому хлопців. Одних війна забрала, а ті, що були в бандерівцях — хто вбитий, а хто на Сибірі.

*Білозірко, Білозірко,
А де твоїх синів тільки?*

Так потім будуть співати у пісні білозоряни. Я тоді була ще дуже далека від всього, що відбувалося. Пам'ятаю лише, що якось вранці прибігла котрась із сестер налякана:

— Гафійку вбили! Вона бігла, така гарна, з розпущеним волоссям, а їй у груди куля. Я не знала і не знаю, хто була та Гафійка. Знаю лише, що та дівчина складала пісні і боролася. За те її очевидно, і вбили.

Я лише питала за Прокопа. Прокіп змалечку любив мене, носив на руках. Коли я була дуже хвора, що навіть ходити перстала, Прокіп кудись поїхав до якоїсь знахарки, дістав ліки і, можливо, врятував мене. У нас з ним була взаємна любов. Звідки мені тоді було знати, що він — бандерівець. Куди подівся Прокіп, здається, ніхто не знав. Схильні були вважати, що він загинув. Лише, коли я, вже зовсім стала дорослою, якось запитала про нього, то дізналася, що живе він у Криму. Я була надзвичайно втішена такою звісткою. Першим моїм порухом було — написати. А потім схаменулася: що я напишу? Це та дівчина, що ти (чи ви) носив на руках?.. Смішно... Чи сумно... Отак я і не написала. А через деякий час довідалася, що він помер.

Був на Сибірі і Лідин батько Андрій. Ліда була молодша за мене. Спершу її до мене приводили бавитися, а потім вже вона приходила сама, бо то недалечке. Ліда була одна в мамі, мала ще бабу і діда, і ще одну бабу, і цюцю... Словом, була одна, і всі її любили. Лідина мама, Хтодорка, була гарна і якась така... інтелігентна чи що. Хоча жила на селі, як усі. А ще вона гарно співала. Знала (і тепер знає) безліч пісень. Хтодорка була, як у нас казали, модистка, тобто шила. Зрозуміло, що Ліда завжди була гарно одягнена, а не світила, як я, подертими ліктя-

ми. Але ми на такі дрібниці не зважали і бавились собі.

— Лідю-у! — кликала баба Мартошка. Вона завжди вимовляла її ім'я прим'якшено: Лідя, Лідю.

— Іду, — відповідала Ліда тихенько, сидячи в мене в хаті. Але відразу починала збиратися. А ще Ліда приносила смачну-пресмачну паляницю, їй з собою давали, щоб не зголодніла. Це була висока, біла і пухка паляниця — чогось смачнішого в житті я, здається, не їла. Зрозуміло, що з'їдали ми ту паляницю вдвох. Мабуть на те і розраховувалося, бо давали їй чималий кусок. Ми ту паляницю включали в свою гру: було ніби весілля, або ще якесь свято, а я до Ліди ніби в гості приходила...

Минули роки. Ліда і зараз живе в селі. Вчителює. Про паляницю не пам'ятає. А про те, як ми з нею „забороненого” Грінченка читали (десь Ліда в класі шостому була), пам'ятає. Ми тоді засували двері на засув, діставали із схованки „Сонячний промінь” і читали. І досі не збагну, чому цей письменник був під забороною. Ми й тоді того не розуміли, але були дуже горді, що читали заборонену літературу, і що у нас з Лідюю була своя маленька тасмниця. Але це було потім. А зараз ми бавилися так гарно, що Ліда з неохотою йшла додому, коли її бабця кликала. Іноді я йшла до Ліди. У першій кімнаті, що була заодно і кухнею, нічого цікавого не було. А от у другій... Ну насамперед, тут пахло духами, а ще тут стояла м'яка і зручна канапа. А головне — швейна машина. Перевага у Ліди над нами, всіма дівчатками, була явна. Лідина мама шила, а отже у Ліди були всякі шматинки, а це серед нас було на рівні скарбу. Потім, коли Ліда пішла до школи і їй заборонили бавитися ляльками, у неї була схованка в садку в ломаках: місце гарне, закрите і не замокало. Пам'ятаю, сиділи ми якось у мене і міркували собі:

— От які ті дорослі! Забороняють бавитися ляльками!

— А дивно, чому вони самі не бавляться? Це ж так гарно! І головне: ніхто їм не забороняє.

— От, як ми будемо дорослі, то вже будемо бавитися, скільки захочемо.

— А ляльок тих у нас буде...

Отак ми з Лідюю собі міркували. Але це вже потім, коли Ліда стала школяркою. А зараз... Ми їли недозрілі яблука, рвали дику цибульку,

кришили листочки, щоб годувати наших ляльок, робили хатки з цегли, з гілочок, завітчували їх квітками і ходили одна до одної в гості.

Розділ 7

Посмутнішали дівчата

Іноді Ліда залишалася в нас ночувати. Пройшла чутка, що по селах знову вивозять на Сибір. Лідині боялися, хотіли, щоб хоч дитина залишилася.

Про загиблих і висланих ніколи вголос не говорили. А от пісні чомусь співали без страху. Сумні то були пісні.

— *Ой, зацвіли вишині,
Зацвіли черешні
Раньше ходив ти до мене,
Тепер не береш ти.*

*Там кажуть сидіти,
Кажуть вікувати.
Будуть мені молодому
Рученьки кувати.*

— *Ой, рад би я взяти
Не маю де діти:
Засилають мене в Сибір,
Там кажуть сидіти.*

*Вже заходить сонце,
Надворі темніє.
Там деє моє сердечатко
На Україні мліє.*

Подаю уривки з декотрих пісень, бо ні разу не чула, щоб вони тепер деє звучали:

*Бувало, з вечора до ранку
Тримаю дівча на руках,
А тепер з вечора до ранку
Маю лиші ґрати на очах.
Як прийдуть Зелени свята.
То ти за мене не журись
За мене і за Україну
Ти щиро Богу помолись.*

Посмутнішали дівчата. Все рідше пробивало їх на сміхи та пустощі. Особливо було тривожно вечорами. Гавкали собаки. Можна було

почути постріли або кулеметні черги.

В село присилали уповноважених. Я не знаю, що вони мали робити. Знаю лише, що жінки по черзі мали їх годувати. А тих уповноважених методично хтось убивав. Лежав такий уповноважений в клубі на двох столах — видно, високий був. Хлопці бігали, заглядали через вікна. Було страшно і тривожно.

Та влітку тривога і страх забувалися за роботою, потім натомлені, засинали віддавшись на волю Божу.

Час від часу робились обшуки. То були не просто обшуки.

*Раз, два, три, чотири,
Лунають комори,
Людам скрині розбивають —
Шукають бандьори.*

Ця пісня не теперішня вигадка, її й справді тоді співали. А коли в скринях не знаходили чим пожитись, то, очевидно, на зло випускали пір'я з перин і подушок, розвалювали грубки, нібито шукаючи зброї. Нас покищо ті обшуки обминали.

Малих ніби все це не стосувалося, але тривога дорослих поширювалася і на нас.

Це вже тепер розповідала мені сестра Маруся один свій біль. Був у неї хлопець. Бідний був, та то ще б нічого. Але мати його жебракувала — просила хліба. В селі жебракам в той час нічого більше й не давали. Дівчата і хлопці підсміювалися над Марусею: мовляв, завжди свіжий хліб матиме і пекти не треба. І не захотіла сестра того хлопця.

З часом знайшов він собі дівчину в сусідньому селі. Вже й весілля мало бути в них. І зайшов він до Марусі, ніби — попрощатися. І вишиту хустинку їй показує — наречена, мовляв, вишила. Маруся й потягнула, бавлячись, ту хустинку до себе. Легенько потягнула, а хустинка — навпіл. Стоять вони обоє, зачудовано на розірвану хустинку дивляться.

А через короткий час вбили його — і до весілля свого не дожив. Розірвана хустинка — як провісниця долі.

А пісні сумували, сумували, як люди:

*У неділю рано,
Ще сонце не сходить,
До Марусі в хату
Штири кати входить.*

*— Не смійся, катюго:
Сьогодні неділя.
Моя рідна мати
Пішла у підпілля.*

*Прийшли вони в хату
Та й стали питати:
— Признайся, Марусю,
Де твій рідний тато?*

*Вивели Марусю
На подвір 'я з хати,
Дали наказ гострий
Могилу копати.*

*А Маруся стала,
Катам відказала:
— Мого тата вбили —
Я була ще мала.*

*— Дивися, Марусю,
То твоя могила.
Признайся, Марусю,
Де повстанча сила?*

*А кат усміхнувся
Та й став знов питати:
— Признайся, Марусю,
А де твоя мати?*

*— Признайся, Марусю,
Ліше собі зробиш:
Випустим на волю
Ще й грошей заробиш.*

*— Легше мені буде
В могилі лежати.
Ніж за ваші гроші
Братів продавати.*

Пісні були довгі і тужливі — аж за серце тиснули. То в мене малої, а що вже казати про тих, хто втратив батька або брата, а то й обох. А таких родин було багато.

Лише потім ми дізналися, що Гриша всі ті пісні в саморобну книжку записував, а потім і сховав десь у сніпки, якими хата була тоді пошита. Якби знайшли, то за таку знахідку могли й усю сім'ю вивезти на Сибір. А Гришка, певно, і сам потім не міг знайти свою книжечку. Аж коли хату розшивали знайшлася вона, то миші її добряче погризли, так що небагато й розібрати:

*Очерет мені був за колиску,
В болотах я родився і зріс.
Я люблю свою хату поліську.
Я люблю свій зажулений ліс...*

І думаю я собі, ну звідки, звідки та пісня могла прибитися в наше село. А прибилася ж...

Розділ 8 **Агов! Мамо! Де Ви?**

Над моєю Білозіркою летять лелеки, над моїм селом шумлять вітри. Над моєю землею пливуть роки... А в моєму селі живуть люди: желяться, народжуються і вмирають. І все це вони сприймають спокійно, бо знають, що так мусить бути, бо так було споконвіку.

А я? Як же я?.. А мене життя вирвало з корінням і закинуло в інший світ...

Сивіють коси... А роки пробігли, пролетіли... І не спинити їх і не наздогнати... Обличчя вкривається зморшками, а душа і серце — шрами, як стара обвітрена скеля. Кожен шрам — то життєві втрати, удари злої долі. Їх багато.

Але є і здобутки: три сини, внучата, чоловік. Мої поетичні збірки, магнітоальбом „Аеліта”, зустрічі з цікавими людьми, виступи, багато виступів перед школярами, перед дорослими, їх вдячні оплески, часом сльози, добрі слова, потиск рук, — все це мої здобутки, моє життя. А втрати? Втрат мабуть більше. Давно вже нема, моєї мами. Агов! Мамо! Обізвіться до мене з моїх далеких років! Хоч пташиним співом, хоч повівом вітру, хоч шелестом трав.

Нема... Прости мені, Господи! Але навіть ти так придумав, що людина живе, а потім зникає, як і не було? Кажуть треба залишити слід на землі. Може й так. Але по тих слідах потім ходитимуть інші люди, не згадуючи про тих, хто ходив тут до них. І часто їм зовсім байдуже, хто лишив тут свої сліди. Ми і великих людей згадуємо лише при нагоді. А що вже казати про маленьких?.. Життя, життя, ти незбагненне! А що я можу зробити, щоб жила моя мама? Я розповім про неї своїм дітям, своїм онукам. Я напишу про неї пісню. І все. І більше я нічого не можу

А вона любила мене. Може навіть більше від інших дітей, бо я була найменша, була сліпа. Мені більше ніж Ішим дітям, була потрібна її любов.

— Агов! Мамо! Де Ви? Обізвіться до мене з далеких років мого

дитинства!

Із пам'яті виходить мама. У волоссі майже немає сивини. Вона намагається випрямитися, але хвороба і робота зігнули її. Вона втомлено сідає обіч мене, і ми довго мовчимо.

— Мамо, — відважуюсь я, — Ви прийшли.

— Ти кликала мене — і я прийшла, — тихо мовила мама.

— Ви, мамо. Вам там добре? Мама скрушно хитає головою.

— За вас молюся, за дітей.

— Чи ж і там... не маєте спочину?

— Я бачу вашу долю, дитино. Прошу Бога, щоб зло відвернув від вас і за добро дякую йому.

— Мамо, а що нас чекає?

— Е-е, дочко, всьому свій час. Все прийде поступово само... Живіть діти! Довго живіть!

І доторкнулася своєю жорстокуватою і разом ніжною рукою до моїх кіс. Рука на диво була тепла, аж гаряча.

— Мамо, Ви живі?

— Так, моя дитино, я жива у пам'яті твоїй.

І зникла. А я сиділа, ошелешено гортаючи сторінки пам'яті. Агов! Мамо!

Ціп-ціп-ціп! Кликала мама своїх галасливих вихованців-курчаток. Вони дріботіли, разом з квочкою заходили до сіней. Квочка тривожно їх кликала, вони пищали, аж поки не допалися до їжі. Тепер їх писк перейшов у тихе, мирне щебетання.

*Тетяна з мамою.
Агов! Мамо! Обізвіться до мене з
далеких років мого дитинства!*

А одне курча залишилося надворі. Воно несамовито пищало і не знало, де йому шукати свою родину. Ціп-ціп -ціп! Іди ж, дурне, вони тут, - кликала мама, але курча не розуміло і продовжувало перелякано пищати, бігаючи по подвір'ї. Тоді мама взяла квочку, що голосно киркала, і ніяк не хотіла йти від своїх дітей. Та мама сказала їй:

— Іди та забери ще й те, що он кричить. Квочка почула писк, покликала, і курча нарешті прийшло до гурту. Всі заспокоїлися.

Такий дрібний, здавалося клопіт, але ж треба коло того всього походити. А ще ж курки, качки, порося, корова, теля, не кажучи вже про нас, дітей.

А ще був кіт. Чорний, розумний. Його мама колись „купила”. Чомусь у нас не водилися коти: вже і приносили нам, і хлопці крали в кого-небудь кошенья (казали, що так приживеться) — нічого не допомагало: понявкає, понявкає кілька днів — та й дохне. Тоді мамі сказали, що треба „купити” kota. Мама пішла до сусідів, у яких були кошеньята:

— Я у вас хочу кошенья купити. А ті сміються:

— Таке вигадали! Забирайте хоч усіх!

— Ні, — стояла на своєму мама, — мені так не треба. Я хочу купити. Довго і завзято торгувалися. І мама принесла кошенья. І, уявіть собі, прижилося. І виріс з нього гарний, розумний кіт. Увечері хто-небудь казав:

— Треба kota до комори винести: нехай трохи мишей половить. Тільки так сказали, а kota вже нема. Всі шукають, а його нема — сховався кудись. Ми з котом знали ті схованки: або ж під ліжком у самому куточку, або ж у мене малої на печі.

— Танька, — це вже до мене, - там у тебе нема kota?

— Нема, — відповідаю я, ховаючи kota під рядно. Хіба ж би я виказала свого товариша, що звірився мені?

Розділ 9

Привчаючись до роботи

Передднівок. Знову хочеться їсти. Нема хліба. Мама десь роздобула чечевицю, але вона якась тухла. Спекла паляницю, а та паляниця гірка... Я її трошки поїла — не можу, недобра. Ну то й не їж, ніхто не

умовляє як ми теперішніх дітей. Але їсти хочеться. Знову кусаю... І знову відкладаю ту гірку паляницю. У людей хліб є, але ж не підеш просити.

Вчора сестрина товаришка Настя принесла товстий окраєць хліба і кусочок сала. Мені, звичайно. Я закрила свій скарб руками, притиснувши до грудей:

— Мамо, що я маю!

— А що ж ти маєш? Показую:

— Розріжте, щоб всім по кусочку!

— Ні, їж сама. Ми не хочемо.

Не розумію, як можна не хотіти хліба, коли він такий добрий...

Здається вже не витримати. Але доспіває жито. Воно ще зовсім м'ягеньке, аж соковите. Але то нічого. Можна колосків насушити в духовці, потім прачем оббити, а далі вже змолоти на жорнах і спекти паляницю. Смачно. Скоро жнива.

Всі в роботі. Зараз зі мною найчастіше буває Ніна. Хлопці пасуть худобу. Ніна бере мене з собою до дівчат. Дівчата співають, а ще розповідають всякі страховинні історії.

— І що? Далі що?

— Ну, убили його... А дівчина чекає та й чекає. І заміж ні за кого не йде. Як тільки вечір настає, сідає на кріселку біля вікна та й чекає. Одного разу...

— Галю, — гукає мати тої дівчини що вела розповідь, — зачини курчат!

Ніхто на світі не вмів так невчасно кликати своїх дітей, як мами. Галя йде зачиняти курчат, а дівчата чекають затамувавши подих. Галя повертається.

Найбільш нетерплячі не витримують.

— І що?

— Одного разу, десь опівночі, дивиться дівчина — аж їде вершник на білому коні. Підїхав до вікна, стукнув, а та й до шибки припала. Дивиться — він ... Відчинила вікно, він вхопив її, посадив на коня — і поїхав ...

— І що?

— І нічого. Більше її ніхто не бачив...

— Ой!

Дівчата замовкають. Вечір снується довкола хати. Роса. Прохолода. Десь вітерець шелеснув у вишнях.

— Пора додому, — сказала Ніна, — завтра рано вставати.

— Посидь!

— У мене ж мала...

Мала — це я. А я б сиділа хоч до ранку.

Та Ніна бере мене на руки, і ми йдемо додому.

— Ти підеш зі мною завтра в поле? Це Ніна питається в мене.

— Піду, — радісно відповідаю я. Так набридло самій в хаті сидіти.

Товаришки мої корови пасуть. А я сама собі.

— Але треба раненько вставати.

— Я встану. Тільки збуду мене!

І Ніна будить мене раненько. Ми з нею йдемо просо полоти. Звичайно, полоти буде Ніна. А я сидітиму на межі і слухатиму, як сюрчать коники, як жайвір снує пісню, як перепілка десь обізветься... Трохи нудно просто сидіти аж до полудня. Але й у хаті нудно... Починався той час, коли я вже потрохи стала відчувати свою сліпоту. Дітей в селі до роботи рано привчали. Мої товаришки вже мали більші чи менші обов'язки, а в мене їх не було. Але дуже я ще над тим не замислювалась. Просто іноді набридали іграшки і я просила:

— Мамо, дайте мені якусь роботу!

— А що ж я тобі, дитино, дам?

А часом мама таки придумувала мені якусь роботу. Торочити старого светра, нарвати порічок, або трави для овець. Ми віднедавна овець завели. Була одна вівця, а потім у неї ягнятко народилося — ягничка. „Ярка”, — казали мені.

— То буде моя, — заявила я з правом власника.

Ярка була кучерява, лагідна, але дуже криклива. Все мекала та й мекала. То я для своєї Ярки траву рвала. Але вона, скільки їй не дай їсти, однаково мекає. А коли я біля неї, тоді мовчить. От смішна... Коли овець стригли, я притримувала свою Ярку за ніжки, щоб не пручалася.

Розділ 10

Повернення батька

Відколи на селах настали колгоспи, на подвір'ях перестало пахнути жнивими. Цей запах, певно, відчувають люди, що працюють біля зерна. А може й ні... Комбайни, машини, запах бензину, солярки, кіптяви... Ні, я не консервативна, я не проти технічного прогресу, просто... Просто я ще пам'ятаю, коли нагриті сонцем снопи, привозили з поля. Тік, тобто площу подвір'я, простругували, замітали, і розстеляли снопи, щоб молотити. Чоловічої сили у нас не було. Брати були ще малі, батько ще не повернувся з війни, хоч війна вже давно закінчилася. Йшов 1947 рік. Ми не знали, чи батько живий. Ми тоді не знали, що тих, хто потрапив у полон, вижив і повернувся на батьківщину, не милували свої ж визволителі. Ми тоді ще не знали, що батько живий, що він відбуває в Росії якусь, вже не знаю, як сказати, чи покару, чи повинність. Сім'я була велика. Всі хотіли їсти. Треба було робити, а робити було нікому. Молотили дівчата — мої сестри.

Але я ще ні в що не вникала. Мене не обходили ніякі клопоти. Бігала собі боса по теплій землі. Гупали ціпи, шелепотіла солома, і пахло, пахло нагритим хлібом. Пахло так, що через роки пам'ятаю, і ніякі запахи не затьмарять того теплого млосного паху. Гупали ціпи. Дівчатка мої, сестрички мої, посивіли вже, зістарілись. Та й і я... Чого вже там!.. Найменша ваша онуків у гості чекає. А тоді...

Мама підсіває решетом зерно. Кури спішать поживитися, коли є така нагода. І гупають, гупають ціпи, ніби падають в садку величезні яблука... Брат викотив велосипед — дитячий трьохколісний. Не знаю вже, як

і від кого він до нас потрапив, але на ньому вже, вочевидь, багато найджено кілометрів, жаль, що не було як їх зафіксувати. А тепер оцей старенький велисипед мав би слугувати мені. Він і слугував. Я їздила довкола хати, подвір'ям, коли на ньому не молотили і не сохло на ряднах зерно. А далі... Далі дорога мені була заказана: я була сліпа. Так оцей-то велосипед викотив мій старший брат Гриша.

— Хочеш покататися?

Це до мене. Він ще й питає! Ну, звичайно ж хочу!

— А далеко?

— У місто. Їду за книжками до Касіяна.

А треба вам знати, що містом називали у нас центральну частину села. Наше село було велике. Колись то був чималий торговий центр. Там було скількись-то жидів, що тримали свої лавки, тобто крамнички. Село містом так і не стало, але назва „збереглася”.

— „Куди пішов?” — „У місто”.

Це було досить далеко від нас. Я була щаслива. Сіла на велосипед. Педальми не крутила — ноги на рамі. Брат мене повезе так. Прив’яже цепку до керівниці і так везтимо — дорога рівна. А мені що! Мені аби їхати!

Гришку я любила. Він мені придумував всілякі іграшки. Яюсь змайстрував навіть справжнього воза (маленького звісно), з усіма деталями, тепер би сказали „модельку”. Це було диво: і дишель, і орчик, і колеса, — все вистругане з дерева, все, як справжнє. Потім ще робив всякі іграшки, такі самісінькі, як продавалися в магазині — вже не знаю в кого він їх бачив: півники, що клювали зерно, хлопчика, пташку. Тоді це було звичайним: вирізав — то й вирізав. А тепер я розумію, що брат був справжнім феноменом. Коли він трошки підріс, то навчився, вже й не знаю від кого, робити із старовинних монет хрестики, кульчики, обручки. Робив просто так: хто попросить, принесе, з чого робити, — то й зробить. Яка там платня! Часом хтось приносив меду або кусочок сала.

Того дня була у нас велика радість: від батька прийшов нарешті лист. Живий! Але я ніяк не розуміла, чого треба плакати. Я знала, що плачуть з горя або коли щось болить. Але щоб з радості плакати — того я не розуміла.

Мене помили, причесали, пов’язали бинду (тобто стрічку) — чекали фотографа. То був наш — такий сільський спеціаліст, якого чомусь звали Льодік. Чи то ім’я таке у нього було, чи так просто, але був то Льодік. Вся наша родина зібралася в садку. Всі були поважні й урочисті. Фотокарточку мали послати татові.

А зовсім незадовго, коли на тоці гупали ціпи, а мама підсівала жито, всі побачили, що до нас хтось їде возом. Мама довго вдивлялася, а потім гукнула:

— Дівчата, дядько Гриць їде!

Дядько Гриць був галичанин, з-за Збруча з села Токи. Я не знаю, як вони зазнайомилися з моїми батьками. Але ми їхню родину любили. І

вони нас, очевидно також. Бо, коли вже приїжджали, то нам діставалося чимало гостинців і ласощів. Отож всі зраділи, що їде дядько Гриць, і загаласували. Тут батько, що досі лежав на возі, заховавшись за спину дядька Гриця не витримав і підняв голову. Що тут було! Плакали всі. Плакав і батько. Взяв мене на руки і плакав. Ми не бачили його років чотири чи п'ять, бо не знаю до ладу, коли його було забрано на фронт. Він був 1899 року народження. Його пустили на короткий час. Лише в грудні 1947 року він прийшов назовсім. Але зараз ми були раді бачити його, знати, що він живий.

Я була народжена в 1941 році. Коли батько пішов на фронт я була маленька і майже не пам'ятала його, хоч вранці і ввечері, повторюючи за мамою молитви, під кінець просила: „Дай Боже, щоб мій тато вернувся додому!“. Молитов я не розуміла до ладу, бо вони промовлялися церковнослов'янською мовою. Та й мама, мабуть не все з них розуміла, але передавала те чому її було навчено. Лише потім, коли я почала доходити до розуму, то стала задумуватись, як ті молитви мали б звучати насправді. Але Бог, напевно, прийняв ту дитячу молитву, бо вона була щира, — і мій тато повернувся.

Увечері посходилися сусіди. У першу чергу — сльози, а далі розпити. Плакали жінки, чоловіки котрих не повернулися, плакали ті, в кого повернулись покаліченими: без руки чи без ноги. А батько — ось він, здоровісенький. Він впевнений, що йому святий Ілля допоміг. Не знаю, може й так.

Я вже починала сердитися на сусідок: ну чого вони все плачуть та й плачуть, ніби не раді, що мій батько повернувся.

А він все розповідав, розповідав... Як був у німецькому полоні, як пощастило йому: потрапив до „бауера“, тобто до господаря. Працював, але не голодував. А потім вперше почув поміж німців слова: „Гіт-лер капут“, а вранці пройшли колони американських мотоциклістів. Перемога. Визволення. Дехто залишався тут, не хотів повертатися додому. Батькові теж пропонували залишитися але... і він розповідав далі: — Німченята ходять довкола мене, заглядають, а я думаю: „Деся там мої діти“. І все пісня пригадувалася:

*Сидить ворог в твоїй хаті,
Він сміється з тебе...*

Я і зараз не знаю тієї пісні — ніде не знайшла. І де тільки батько її чув?.. Як жаль, що я тоді ще була така мала і нерозумна, що не запам'ятала батькових розповідей. Пам'ятаю лише як розповідав, що йшли вони пішки з Німеччини аж під Москву. Бачив розбиту Варшаву, бачив зруйновані міста і села. Колона звільнених розтягнулася на кілька кілометрів. Спершу люди везли на дитячих візочках всякі пожитки, все, що могло б знадобитися дома. Потім, звичайно, все це довелося покинути: не до того було. Батько вже добре знав, що таке голод, а тому взяв лише харчів. Проходили за день по сорок кілометрів. Хто був вже вкрай втомлений, того підбирала машина, і везла у голову колони, там вивантажувала. І людина могла відпочити, поки порівняються ті, з ким ти йшов. Повірите чи ні, а так вони пройшли 1600 кілометрів. Іноді батько замовкав, певно згадував тих, хто не дійшов. Розповідав, що працювали на полі, на відбудові. А домашнім розповідав, що ночували в казармах, на нарах. Всі сідали рядами, а по команді „ложись” лягали впритул. Якщо хтось вийшов по потребі, то

Батько (перший зліва) у Сибіру

вже місяця лягти йому не було.

Заїдали клопи. Був голод. Жінки збирали перемерзлу і перегнилу картоплю, що подекуди виорював плуг, сушили її, товкли, перетворюючи у своєрідну муку, і варили похльобку або пекли „лепешки”.

Батько не знав, чому їх там тримали, не знав, чому не можна було написати додому, що він живий. Аж нарешті пустили „у відпустку”.

В грудні — вже назовсім. Тату, тату! Як жаль, що мало я з тих розповідей запам’ятала, та й не розпитувала дуже. Мені тоді здавалося, що батько буде вічно, а воно не так...

Дома нарешті був господар. Вранці щось майстрував біля хати, наспівуючи. Часом спів перемежовувався насвистуванням. Я ніколи вже потім не чула, щоб хто-небудь так гарно з переливом насвистував мелодію. Я ще досипляла. Вранішні сни не відпускали від подушки. Заходив батько:

— А чого це вона ще й досі спить?

— Та нехай, — зітхала мати, — що їй робити?

— Як то що робити? А точило хто буде мені крутити? І до мене:

— Танька, вставай!

Мамі ніяк не хотілося, щоб тато будив мене. Але він відчиняв вікно — хату наповняла ранкова росяна прохолода. Надворі стояло літо. Воно кликало. І я, переборовши сон, була рада, що літо кликало і мене. Я йшла до умивальника. Це була батькова гордість. Він причепив його до стовпчика і щоранку наливав холодної криничної води. Я спершу ніяк не могла звикнути, бо вода була дуже холодна, а мама мене таки трохи розніжила. Та батько казав:

— Ух! Яка гостра вода! Це дуже здорово!

Вода була і справді „гостра”, краще не скажеш. Я крутила точильне колесо, під ним було коритце з водою. Нижня частина колеса, обмочувалася у воду, а, оскільки я його крутила, то все воно було мокре. Батько мені пояснював, що так краще гостриться. Гострити завжди було що: ножі, сокири, сапи, свої і сусідські, бо ж чоловіків було мало. Батько нікому не відмовляв. А я крутила точильне колесо і була дуже горда, нібито робила хтозна яку важливу роботу.

Прибудували веранду, щоб взимку холод так до хати не йшов. Це була гарна веранда. Не якась там собі. Стіни з „вальків” викладені, поштукатурена, побілена, з двома вікнами, як кімнатка. Батько

гордився, що таке придумав. Він взагалі вмів якось по особливому милуватися своєю роботою: чи то був ослінчик, чи граблі, чи держално до лопати. Зробить, а потім обдивляється з усіх боків і всім показує. Здається, що річ від того кращою стає.

А чи знаєте ви, як дзвенить коса, коли її клепають перед косовицею? Виклепати косу не всякий може: то треба вміти. Батько вмів. Те вміння, певно, посилювала пісня, без якої він нічого не робив.

— Добридень!

— Доброго здоров'я!

— Я так і казав: то Ілько косу клепає, більше ні в кого коса так не дзвенить.

По дорозі йде дядько, спиняється коло воріт, довго дивиться, як працює батько, а потім йде собі.

— Тату, а як звати нашу річку?— Це вже я. — Чому люди її ніяк не називають?

— А ріки, дитино, як люди. Є такі, що про їхні імена знає світ, а є такі, непоказні. Роблять свою роботу, і ніхто їх не помічає. Але, коли їх не стане, тоді всі раптом помічають, що вони були просто вкрай необхідні. Кажуть, ніби річку нашу звати Самець, і впадає вона у Горинь. Але я напевно не знаю, бо ж неграмотний: всього півзими до школи ходив.

— А чому, тату, лише пів зими?

— Часи такі були. До школи далеко пішки треба було ходити. Тоді ще, ліси кругом великі були. От і треба було через ліс малому йти. А в тому лісі, кажуть, розбійники водилися. От і страшно було. А тут ще чобіт нема. Така то була наука. Та й важко було вчитися. Ми тоді під царем були, то ж і в школах все тільки по-російськи.

І попливла розповідь тиха, як літній вечір. Про колишні часи, про службу у війську, про війну. Я вже мало з того що пам'ятаю, але від тих розповідей віяло затишком, якоюсь гармонією поколінь чи що. Хоча самі вони були невеселі, повні тривоги, йшлося в них часто і про смерть.

Про мого батька можна б написати цілу окрему книжку. Він був майже неграмотний, але мав вроджений розум й інтелект. А ще він добре розумів душу незрячої доньки. Він якось відчув внутрішнім своїм чуттям, що мое сприйняття світу це те, що я відчуваю пальцями, а тому намагався мені все показати на дотик і те, як він зробив граблі, і чоботи,

і ослінчик. Я не знала, для чого це мені. Але сприймала все з цікавістю і, як не дивно, іноді тепер, у своєму дорослому житті, знаходжу практичне застосування всьому тому, що запам'ятала з батьківської роботи. А іноді це просто розширювало мої поняття про оточуючий світ. Пам'ятаю, робив батько щось на даху хати. Вийшла я. Він мені:

— Бери вила — будеш подавати солону! Вийшла мама, жахається:

— Вона не бачить!

— Ну то й що, я ж бачу! А потім до мене:

— Лізь по драбині сюди!

Я вилізла. Він все мені показує, як там і що. Знову виходить мама. Її жаху немає меж. А батько їй:

— Ти нічого не розумієш. Добре тобі, ти все бачиш. А їй же треба все показати, щоб і вона знала.

Коли доспівали вишні, мама рвала мені і приносила до хати. А батько брав драбину, і ми йшли в садок. Він приставляв драбину до дерева — і я сама лізла рвати вишні. Мама жахалася:

— Ще впаде дитина! А батько пояснював:

— Як ти не розумієш: їй же так смачніше. І нехай знає, як воно росте.

А з мене так і сипались запитання, бо мені хотілося все знати. Де-котрі мої товаришки пішли до школи, а мене брала нудьга, ще далека й незрозуміла, але вже відчутна.

В нас кожне поле мало свою назву. Скажімо, питають у хлопця куди гонив пасти. І відповідь могла б бути: на Збруч, Дубина, Березина, — тут все було зрозуміло, а от, приміром Рокитня...

— Тату, а що таке Рокитня?

І батько розповідав стару легенду чи казку.

— Колись давно на світі водилися чорти. Тепер вже нема, а колись, були...

От жив собі бідний чоловік. Бідність його вже така була, що край. От вирішив він: Як я маю так бідувати, то вже краще до чорта піду. Кажуть, в нього можна і гроші позичити. Нарадили йому, як того чорта знайти. От пішов він у поле, став на дев'яту межу та й кличе:

— Рокитнику, Рокитнику, вийди до мене! От Рокитник і вийшов. А чоловік і просить:

— Позич, мовляв, на якийсь час трохи грошей! Рокитник погодився. А гроші тоді шапками міряли.

— Скільки тобі? - питає Рокитник.

— Та шапку.

От чортисько й пішов за грішми. А дядько хитрий був: викопав яму, а зверху шапку поклав. А шапка та без дна була. Рокитник і насипав грошей повну ямку і ще й повну шапку. Забрав чоловік гроші, вичекав якийсь час. Та й іде. Рокитникові борг віддавати. Прийшов на дев'яту межу, як домовилися та й кличе:

— Рокитнику, Рокитнику вийди до мене: я тобі гроші приніс!

І вперше так покликав, і вдруге, і втретє — нема Рокитника. Чоловік не знає що й думати. Аж чує голос:

Нема Рокитника. Його Ілля своєю стрілою вбив.

Ну, робити нічого. Пішов чоловік додому. Всі гроші йому zostалися. А поле з тих пір Рокитною стали називати.

— А чому Кринички:— підіспіваю я вже з другим питанням. І батько бере мене за руку і веде в поле. Перелазимо через каміння і доходимо до горбка, з-під котрого джерела б'ють. Біля декотрих викопано ямки, так званні кринички, щоб спрагли могли води напитися. Вода чиста-чиста і прохолодна.

— Один багач, — розповідяє батько, — якимось розсердився, що люди ходили сюди воду пити, та й засипав усі джерела. Вода під землю пішла, річенька пересохла, а головне — дощі перестали йти. Посуха почалася, голод. Люди плачуть, вимирають. А один старий чоловік і каже:

— Треба кринички почистити, воду з-під землі випустити. От люди зібралися і розчистили всі джерела. Річка ожила, а незабаром і дощ пішов. Так люди розказують, — закінчив батько свою розповідь. І додав:

— Колись мене не буде, а ти будеш згадувати, що ходила зі мною до тих криничок...

— Ну що ви таке говорите!

— Таке життя, дитино. Ти мала, а я старий. Я помру, а ти будеш жити ще довго.

А мені тоді здавалося, що батько і мати будуть вічно. Бо ж не може такого бути, щоб їх не було. Як же ж світ існуватиме без них? Я тільки-

но почала своє життя. Воно здавалось мені таким довгим і безхмарним, що я просто не могла уявити собі ні старості, ні смерті. Тим паче, коли йшлося про дорогих мені людей. Давно вже немає ні мого батька, ні моєї матері. Живуть вони лише в моїй пам'яті. А в полі з-під горбка б'ють джерела, живлять нашу маленьку річечку. Кожен може напитися живої і чистої води. І називають люди це поле Кринички. І тут, на цій землі, є сліди мого батька і мої. І нехай їх ніхто не бачить, але вони є, бо є вони і в моїй пам'яті.

Розділ 11 **Сестра Надя**

Свою старшу сестру Надю я любила якось особливо. Вона була найстарша, найпрацьовитіша, найсуворіша. Коли батька не було, на ній лежала більша частина чоловічої роботи. А ще Надя гарно співала. Вже зараз, коли пишу ці рядки, їй минуло 77, а голос у неї ще й досі гарний. І слова пісень пам'ятає, тільки скаржитися, що дихання бракує. А тоді, молодою, гарно співала, ще й мене малу вчила. Але Надя могла і набити, якщо було за що. Мене вона не била, а от братові Степану діставалося. Вчився він погано, бешкетував, школу міг собі прогуляти. Чи не кожен день на нього хтось скаржився.

Якось вчителька не пустила дітей після школи додому: в піонери мали записувати. Так, так, саме записувати. Як Степан умудрився втекти — того ніхто не знав: втік та й годі. Питаємо:

— Як це тобі вдалося?

Не розказує, лише сміється. Щоб йому коли-небудь хоч одну прививку зробили — та ні за що в світі: втече.

Вже коли став старший, знову після школи вчителька не пустила їх додому: навантажили машину і повезли в Ланівці — в комсомол записувати. Втік з машини! Що допросилася мама:

— Степане, біда може бути. Записався б ти в той комсомол. Кажуть, то нічого страшного. Це вже коли третій раз будуть записувати, — тоді, кажуть, страшно, бо то на все життя.

Та де там і говорити шкода. А що вже до чужих садків майстер був, то і не знайти такого. І чому так кортить чужими яблуками чи грушками поласувати. Свої ж є. Ні, не те. Треба чужих, бо смачніші. Це і кра-

діжкою не вважалося, але, звісно, господарі садків не були від того щасливі. Отому-то Степану перепадало на горіхи від Наді.

Всі розуміли, що із заміжжям Наді буде важко. І гарна, і роботяща, але хлопці — її ровесники — одні на фронті загинули, другі в бандерівці пішли, то там їх теж не помилювали. Треба було щось думати. А що тут придумаєш? Вже й батько повернувся. Можна б і весілля. А воно забарилося. Хотів було з Михнівки хлопець посватати, та вона як побачила його п'яним, та й затялася: ні та й все.

Аж тут посватався Павло — бездітний вдівець. Господар, столярує, з лози всякі речі виплітає, не п'яниця, має хату, пасіку.

Не знаю вже, чи любила вона Павла, але заміж за нього пішла. Хоч знаю, що поплакала чималенько. Але я ще була дуже мала, щоб сестри мені свої секрети довіряли. Я також плакала: то були мої перші сльози потай, наодинці. Сіла собі за хатою та й плачу. Уявила собі, що Надя від нас піде до чужої хати — такий жаль взяв. Пригадала, як вона мені платтячко комбіноване пошила, як мені солодкі пряники приносила, коли в кооперації працювала, — та й ну ще дужче плакати. Прийшла до хати, заплакана, брудними руками сльози з лица витираючи.

Відгуляли весілля. Було дуже цікаво. Грала гармошка. Всього понапікали. Звісно, не таких пундиків як зараз вигадують, але все-таки для голодної дітвори і сухарики з просяної муки були неабищо. Мама мусила їх ховати, а то гостям нічого було б робити.

Надя пішла до чоловіка. Ми іноді приходили в гості, і нас пригощали медом. А надто коли вареники з вишнями в мед вмочити... Життя текло собі своїм руслом.

Розділ 12 **Сестра Ніна**

Сестру Ніну я дуже любила. Певно, і вона мене любила. Вона брала мене з собою скрізь, куди лиш ішла. А ще вчила мене, малу і нерозумну, сумних мелодійних пісень про дівочу долю, про вірну любов і про зраду, про бої і відвагу. І, пам'ятаю, на мою дитячу душу мала величезний вплив. Я, може навіть більше ніж дорослі, відчувала цю красу вірності, відваги, біль утрати. Бо вони дорослі, вже до цього звикли, вони вже з цим зжилися. А на мене, дитину, що ще не знала життєвих негод, але

Сестра Ніна вчила мене сумних мелодійних пісень і стала першим моїм вихователем

вміла відчувати, це накладало свій відбиток. Я ще багато чого не розуміла, але, що не збагнув розум, те відчувало маленьке дитяче серце. Я журилася з дівчиною, що вже не вийде більше в зелений гай, бо її милий покинув.

*Коли мене забув,
Забудь на світі жити,
А як маєш другу,
Не дочекай любить.*

Ніна співала ніжним високим голосом. І я вторила їй дитячим, не зміцнілим альтом. Може саме вона, кирпатенька дівчина, стала першим моїм вихователем.

Розділ 13

Мала бешкетниця

Був тихий літній вечір. Саме такий, які бувають перед жнивими, коли хлопці лазять по чужих садках, за молодими, ще кислими яблуками. Ох, які вони смачні! Я, мабуть, ніколи вже таких не їстиму Коли цвітуть по квітниках найкращі квіти. Коли...

Спав вітер, концертували коники, пахли квіти і яблука. І квіти, і яблука були поруч — живі, не зірвані, і в руках хлопців, що сиділи рядком під хатою на винесеному ослоні. Я, мала, шастала біля них. Вони частували мене яблуками, а я, не вдячна, забирала у них квіти, та ще й співала дошкульні уципливі приспівки, яких навчили мене дівчта, як-от:

*А під мостом риба з хвостом,
А на мості раки.
В Білозірці нема хлопців —
Однірозкараки.*

*Чого скачеш — вистрибуси,
Як жаба в коробці.
Нема в нашій Білозірці
Настоящих хлопців.*

*Що то за хлопчина,
Що на бік шапчина,
Збоку гулька,
В зубах люлька,
На бороді слина.*

Дівчата реготали, аж заходились. Хлопці відбивалися жартами, а ті, кого це найбільше стосувалося, бундючне мовчали.

Ой і бешкетна ж була я, мала. Ох, і била ж я їх своїми приспівками. І ні за що в світі не переплутала б, кому яку співати. Правда, жаль мені було іноді кого-небудь. Особливо Сянька, що завжди спав на вечорницях і мовчав... А дівчата йому то ляльку на спину пришиють, і він іде з нею через усе село, то ще щось вигадують Він не ображався. Приходив наступного дня, ніби нічого не сталося. А мені його було жаль. Такий високий, кремезний, а захиститися від дівчат не міг.

Я бігала і бешкетувала, аж доки не потрапила на коліна до кучерявого Петра, що тоді до моєї Марусі лицявся. Любив він мене. Так от, сиджу, прикинула, а поміж молоддю уже свої розмови і жарти, немов забули про мене... Та раптом:

— Давайте, заспіваєм!

— Давайте!

— Якої?

— Починай, Ніно! О, а де ж це вона? Танюк (це вже до мене) побіжи її, поклич: Я зіскочила з колін і прожогом до хати. Ніну я знайшла в кухні. Вона сиділа самотня, покинута, і тяжко плакала. Я обняла її. Сльози капали мені на руки, на щоки. Вони були теплі і солоні.

— Нінуся, чого ти плачеш? Тебе дівчата кликали співати...

— Не підю я співати...

І де мені, дитині, було збагнути, що її милий сьогодні не прийшов. Хлопець, якого знала і, здається, любила з самого народження, хлопець, з яким ось вже три роки були вони в парі. Про них говорили, що вони — наче близнюки... І не прийшов... Ні, не просто не прийшов, а покинув. Я не знала...

Їсти хочеться

Був голодний рік. Переднівок був кожного року, коли хліб старий вже закінчився, а нового ще не було. Але цей рік був дуже тяжкий. Пам'ятаю, як хотіла їсти. Ні, це не було страхіття тридцять третього року. Але в селі було голодно. Їли лободу. Мама варила борщ з зеленої бурякової гички. Може б воно і нічого, але ж він пісний і навіть без картоплі. Залишають мене вдома з тим борщем, а самі — в поле. Я сьорбну його з нехотя та й поставлю. Але ж їсти хочеться: отож знову до борщу... Рятувалися молоком. А потім тітка із Збаража (батькова рідна сестра) пшеницю передала. Хоч як хотілося змолоти та галушок яких замісити — не змолоти, бо так би ми скоренько все б і з'їли. Здерли круп. То вже можна було і кашу, і крупник (по-теперішньому суп)варити.

Але нарешті дочекались таки хліба. Боже, який же він смачний, коли його довго не їсти. Мама застерігала:

— Не їжте, діти, свіжого, щоб не зашкодив... А в самої сльози...

Пам'ятаю, яюсь мене розбудили пізнім вечором, можна б сказати, вночі:

— Вставай, галушки петльовані їсти!

Виявляється, батько завіз до питлю пшениці. Питель — це коли мука біла, а не така, як на хліб. А я не пам'ятала, щоб у нас дома була петльована мука. Очевидно, то було ще десь до війни. Ах, які ж то смачні були галушки! Я з'їла аж дві мищинки. А вранці не знала, чи це було, чи мені приснилося.

Очевидно, я не доїдала. Пам'ятаю, як мені малій мама клала на ніч за подушку скибку хліба, або кусок паляниці. Я вночі прокидалася і все гарненько з'їдала. Тому, очевидно, для мене і зараз нічого дивного в тому нема, коли я, засидівшись допізна, йду на кухню, щоб щось перекусити. Чоловік дивується:

— Ну, як ти можеш вночі їсти?

А для мене нічого дивного в тому нема. Хіба що схуднути трохи треба. Але я яюсь тим не клопочуся.

Розділ 15
Мій перший племінник

*Ой ти, котку Марку,
Ходиш по ярмарку.
Не торгуєш, не купуєш,
Тільки робиш сварку.
А-а-а — А-а-а!..
Люлю, люлю, люлю!
Пішла мама по цибулю,
А цибуля не вродила,
Мама в хопті заблудила.*

Колискова!.. Тиха і голублива, як теплі руки. То співає моя мама своєму онукові.

- Мамо, а ви мені теж такої співали?
- Ну, аякже!
- А ще якої?
- Та чи ж я пам'ятаю?
- А ви згадайте!
- Ну, ще...

*Люлі — люлі — люлі!
Чужим діткам дулі,
А Танюсі калачі,
Щоб спала вдень і вночі
У куточку на печі,
Щоб любили паничі.*

- А навіщо мені ті паничі? — сміюся я.
- Не знаю, пісня така. З пісні слова не викинеш.

Колиска підвішена до стелі. Вона сплетена з лози, а в ній під ряднинками настелено соломи. Порипують вервечки... А ще причеплена мотузка, щоб погойдувати, якщо треба, ногою, а руками в цей час можна щось робити. В колисці виколисується Яшко — перший мамин онук. Це у моєї старшої сестри Наді хлопчик народився, Яшко назва-

ли. Мені його на руки не давали: мала ще. Але можна було з ним розмовляти. Правда, він ще нічого не розуміє, але плакати перестає. Я трохи так його бавлю. Принаймі, можу поколисати, або сестру покликати з городу, коли він дуже плаче. Трохи, правда, нудно, але зате у них є пасіка, і я їм мед. Та й бавлюся з Яшком не весь час. Тут у мене вже й дівчата є: Надя, Маруся, Леся. Маруся найбойовіша. Вона нами командує. Може й набити. Але мене ніколи ніхто не кривдив. Величезний ящик, що використовувався для зерна, зараз просихав на сонці і був для нас гарною хаткою. Ми чепурили його квітками і було нам гарно і весело. І то нічого, що в Марусі був ще брат і мама, а батька не було. Його вбили. А хто? Нам про це не казали. То нічого, що жили вони бідно. Мати билася, як риба об лід. Для нас горя не було. У нас було сонце, сякі-такі ляльки, яких ми найчастіше самі й майстрували із всяких шматинок. Правда, Надя одного разу для такого діла порвала нову гарну хустку. Ще й стрічок собі з неї начіпляла. Ото було їй за те!

А зараз Яшко спить, а моя мама щось шиє. Надворі йде дощ. Це зле, бо я не можу бавитися у садку. Але трохи й добре, бо зате я можу розмовляти з мамою, бо, коли сонце, то є робота на городі, а зараз... Ми розмовляємо тихенько, щоб Яшка не збудити. Порипує колиска, тарабанить по бляшці дощ.

— Мамо, а Бог є?

— Звичайно, є.

— А Петька каже, що нема.

— Бо він дурний! Так не можна казати.

— А коли Петька умре, то піде в пекло?

— Не знаю, дитино. Як Бог схоче.

— Шкода Петьку, — кажу я, — хоч він б'ється, купайло наше поламав... А однаково шкода. Бо це ж у пекло. Там чорти!

— Ет, покинь ту балачку! Та ще й при дитині...

— Мамо, а розкажіть про панів.

— А що про них розказувати? Так як пани. — Жили собі, розкошували, а ми їм служили. Пам'ятаю, одного разу увечері ми пряли. Була зима. Нас було дівчат із п'ять. Стара пані біля нас сиділа. Добра була пані. Сидимо, прядемо. А тут у вікні щось як завие! Ми до вікна — вовк. Очі світяться. Сперся лапами, у вікно дивиться і виє. Ми всі стерпли. Страшно так. Тоді ліси великі були. Тепер таких немає. Ліс підходив до самого будинку.

— І що? — я також вся стерпла.

— Нічого. Пані не злякалася.

— Не бійтеся, діти — каже вона. — Вовк дурний. Світіть всі лампи і ставте по вікнах. Вовк вогню боїться. Посвітили ми лампи. Поставили по вікнах. Вовк походив, походив, повив та й пішов у ліс.

— Ой, а тепер вовки є?

— Нема. Ні лісів таких нема, ні вовків нема.

— А якщо є? — Мене взяв страх. — Ну хоч один. І він прийде колись і мене з'їсть.

— Не з'їсть. Тут нема лісу. Вовк не виходить з лісу. Хіба, коли дуже голодний.

— А якщо він буде голодний, і вийде з лісу, і прийде до нас, а я буду сама дома і не вмітиму засвітити лампу, бо я не бачу, тоді він мене з'їсть...

— Ну що ти видумуєш!

Мама вже певно і не рада була, що затіяла ту розмову. Та я й сама у своїй дитячій фантазії шукала захисту від вовка, який, невідомо звідки, взявся на мою малу голову.

— Не з'їсть!

— Раптом знайшла я вихід. — Його Фіник прожене. Правда, мамо?

— А вже ж, прожене, — зраділа мама, що вийшла з халепи завдяки нашому Фінику. Фіник — то був наш собака, якого ми колись ще маленьким виміняли у нашого сусіда за два відра картоплі. Фіник потім продовжував провідувати старого господаря, і той відрубав собаці хвоста. Так і жив у нас Фіник з своїм обрубком-хвостиком. До колишнього господаря більше не ходив, а до мене прив'язався дуже. Я його любила. Якщо мені щось смачне перепало, то я потай від мами, ділилася з Фіником. Собака часто дихав, хекав, ніби хотів мені щось сказати, та не міг. Потім він, отаким приходитиме в мої дорослі сни, і мені дуже завжди хотілося знати, що сказав би мені Фіник, якби вмів говорити.

Розділ 16

Вечір у хаті

Був вечір. Мама видоїла корову. Наш чорний кіт відрізняв по звуку, коли ставили в кухні дійницю з молоком, а не просте відро з водою. Я теж відрізняла. Кіт з голосним нявкотом побіг до мами, просячи молока.

О, зараз він почне голосно хлєптати.

Всі ще докінчували свої справи надворі. Мама розпалила в плиті і почала готувати вечерю. По хаті пішло тепло. Ніяке паливо на світі не може замінити потріскування прутиків та сухих ломачок. Через роки я несу в душі тепло того домашнього вогню. Електрика, газ... Все це прекрасно, але дрова... Це щось особливе і майже обрядове.

— Мамо, а я також хочу місити.

Мама місила галушки. Я дістала від неї кусочок тіста і починаю формувати з нього бублики — у нас казали „калачики”. Потім мені мама їх спече на плиті. Вони для мене дуже смачні, хоча із звичайного тіста, не солодкі. Але ж я сама їх зробила.

Всі сходяться до хати. Вечір. Потріскує гасова лампа. Вся родина у зборі. Кожен має що розказати: що бачив, що чув, що де сталося.

Я не дуже люблю, коли всі дома. Я найменша, мені нема про що розповідати. Я тільки слухаю. А я люблю, щоб зі мною розмовляли. От, коли ми з мамою удвох, — то інша річ. Але часом і я заслухаюся, коли щось цікаве розповідають, забувши про мене.

Розділ 17

Хліб від зайця та два весілля

Ще йшли жнива. Все начебто так, як повинно бути. Робота, метушня. Вранці до сходу сонця їхали в поле. Брала з собою так звану баньку з водою, що затикалася затичкою з яблука. Поверталися пізно, потомлені, і привозили мені з поля кусочок сухого хліба.

— Від зайця, — казали мені.

Але тепер я вже знала, що це ні від якого зайця: просто хліб, котрий не доїли в полі. А коли була мала, то вірила, що й справді той хліб від зайця.

— А як ви його в зайця взяли? — допитувалась я, коли ще вірила в ту казку.

— А так. Дивимось — заєць біжить, хліб несе. Ми його зловили та й хліб відібрали. Обуренню моєму не було меж:

— Ну, і для чого ви забрали в зайця хліб? А що коли він більше не має і тепер буде голодний?

Я ледве не плакала. Тоді для мене придумали іншу казку.

— Йдемо, а назустріч заєць біжить і хліб несе: „Візьміть, — каже заєць, — для вашої Таньки”.

— І звідки він про мене знає. — дивувалася я. А ще мене дивувало, чому у зайця завжди хліб такий черствий. І знову жаль мені було того бідного зайця.

Та тепер я вже була велика, щоб вірити в подібні оповідки, і тільки сміялася, коли йшлося про хліб від зайця.

Та тепер нам всім не до сміху було. Ніна завагітніла і батько вигнав її з дому. Я до ладу нічого не знала, але Ніну мені було дуже жаль, бо я її любила. Мені, звичайно, ніхто нічого не розповідав, але я чула те, що розповідалося іншим. Ніна жила то в одній товаришки, то в іншій. Перед кимось казала, що втопиться, бо їй нема куди подітися. Мама тихенько плакала, я також.

Одного разу в неділю, коли в полудневу спеку батьки позасинали, прийшла Ніна, я кинулася до неї, а вона затулила мені рота рукою.

— Тихо! Не кажи, що я була!

Відрізала собі хліба, взяла дещо із своїх речей — та й пішла. Я плакала. Я нічого не розуміла. Чому Ніні не можна бути дома? Що вона такого зробила? Мені ніхто нічого не хотів пояснити. А потім Ніна прийшла ще раз. Була неділя. Тато з мамою поїхали на базар. Маруся палила в плиті. Я ще лежала. Ніна згребла мене на оберемок, і стала носити по хаті.

— Не носи її, — сказала Маруся, — тобі ж не можна! А потім вони собі про щось тихо говорили. Ніна знову пішла. А через деякий час, Нінин хлопець передав, що буде її сватати. Ніна повернулася додому.

Готували два весілля. Сянько посватав Марусю. І вона погодилася вийти за нього. Напевно, на зло кучерявому Петрові, котрого вона, здається мені, таки любила. Петра в цей час вже в селі не було. Я не знаю, що там між ними сталося, але знаю, що вони посварилися і Маруся написала йому в листі: „Не тільки світа, що у вікні, — за вікном більше”. А тепер готували два весілля. Маруся виходить за Сань-ка, а Степан посватав Ніну. То були не жарти: два весілля до тижня. Перед весіллям Ніна відкликала якось мене і сказала:

— Танюсю, я тебе щось попрошу. В мене на весіллі заспіваєш мені вівата.

— А якого?— запитала я.

— А я тебе навчу. Слухай. І заспівала. Голос був чистий і високий.

Але зараз в ньому бриніли сльози.

*Ой з-за хати чорна хмара,
З-за хати, з-за хати.
Перестаньте, воріженьки,
На мене брехати.*

*А прийшла та неділенька,
Я віночок ношу
Та ще й своїх воріженьків
На весілля прошу.*

*Ой, брехали воріженьки,
Говорили люди,
Що на моїй головоньці
Віночка не буде.*

*Прийдіть, прийдіть, воріженьки,
На моє весілля,
Бо вже в мене на головці
Розмаїте зілля.*

Я так і не знаю, чи співався цей віват в народі, чи сама Ніна для себе його придумала..

— А коли співати? — спитала я.

— Я тобі шепну, — сказала Ніна.

Вчити мене довго не треба було. Я пісні запам'ятовувала відразу. І таки заспівала в Ніни на весіллі. Пам'ятаю, коли я співала, то було так тихо, ніби в хаті нікого й не було. А потім Ніна поцілувала мене, і її сльоза капнула мені на щоку. А коли з молодої знімали вельон і вдягали дівчатам, щоб вони також заміж повиходили, то Ніна і мені одягнула, щоб і я...

Розділ 18

Пекло в рідній хаті і перші вірші

Важко жилося в ті роки простим людям у селі. Певно, і в містах також, але я того не знаю. Я тоді жила на селі. Хоч і мала була, та дещо відклалося в моїй пам'яті. Хто навіть і мав свій кусочок поля, то ще треба було якось його обробляти, зібрати, зібране додому привезти. А як мала це зробити жінка, навіть, якщо й мала якусь конячин?. Тоді, мабуть, а може й раніше, виник такий термін — спрягатися. Домовлялися двоє господарів (або господар з господинею):

— Давайте, будемо з вами спрягатися.

Складуть докупи все, що є в двох господарках і виходить: пара коней, віз і весь реманент. І працюють на полі разом — воно й легше.

Доки батька не було, ми спрягалися з дядьком Сільвестром. Добрий був чоловік. І жінка, і мати хороші були. Жив, правда, далекувато, то з тим мирилися. Тепер батько розпорядився по-своєму: захотів спрягатися з сусідкою Якилиною — близько, мовляв, і так треба буде по-сусідськи допомагати.

Це була вдова з двома дітьми-підлітками. Конячина і корівчина тулилися в другій половинні сіней. Та й хатини тої було — один крок. Бідністю тоді важко було когось здивувати, але от слава про Якилину по селу недобра ходила: гуляє, мовляв, вдова. Чи то мама не вірила тим балачкам (про кого, мовляв, не плещуть), а може просто злегковажила. Словом, стали наші сім'ї супряжниками. Та й не було дивним, що батько з Якилиною в поле їздить чи й так по господарству щось допомагає, Але мама, очевидно, почала й щось інше за ними помічати. А я ще надто мала була, щоб вникати в такі справи. Але незабаром нас всіх це торкнулося. Батько почав до Якилини вже явно вчашати, а часом і ночувати залишався.

Дома почалися сварки, а потім і бійки. Пам'ятаю, перший раз я прокинулася від жахливого маминого крику: батько бив її. Я кинулась між них, але скільки там тієї моєї сили було. Батько перший раз в злості грубо відштовхнув мене. Плакала мама, мама, котру я так любила. Серце моє розривалося, я сходила криком, але батько, здається, нічого не чув, нічого не бачив.

Казали про Якилину, що вона вміла чарувати. Не так вона, як її сестра. Я схильна була в те повірити, бо з батьком і справді щось коїлося. Правда, Якилина була молодша від моєї мами. Але ще зовсім недавно батько сміявся над її нечупарністю. Казав, що вона нехлюя і що він ні за що не може в неї що-небудь з'їсти. Тепер все те якось забулося. І тато, мій добрий тато, міг кинути маму на ліжку і методично бити її, бити, бити. Я кричала, але він не чув мого крику, я шарпала його, але що то було для нього. Довкола нашої хати були садки та городи. Найближча сусідка — Якилина. Куди я, сліпа, могла бігти за допомогою? Так виходило, що бійка починалася тоді, коли нікого, крім мене, в хаті не було. Всі ж завжди десь у роботі, або в хлопців чи дівчат. А я в хаті. От і діставалося мені найбільше.

Одного разу взимку я, доведена до відчаю, кинулася босоніж до сіней

і стала відчиняти сінешні двері. Вони були зачинені на дві застіжки. Нижню я могла відчинити, хоч вона зачинялася дуже тісно, а от верхню... Я до неї не діставала. Тоді я, як кішка чіпляючись за двері, пальцями стала на нижню застіжку, і вже майже відчинила. Та батько почув: очевидно, двері сильно талапнули. Він швиргонув мене у хату і — знову за своє. Як я все це пережила — не знаю. Очевидно, я мала зрушену нервову систему. Я була хвора. Коли вони починали сваритися, мене біла лихоманка. Колись я до молитви додавала слова: „Дай, Боже, щоб мій тато додому повернувся”. А тепер добавляла: „Дай, Боже, щоб тато з мамою сьогодні не сварилися”. Але Бог чомусь не зважав на мої молитви, і сварилися вони майже щодня. Дуже страшно. Я і зараз не терплю ніяких сварок. Для мене це жахливо. Я згідна терпіти будь-які матеріальні нестатки, але тільки не сварки. Коли я дізналася про зраду свого першого чоловіка, то відразу ж подумала про розлучення, бо не могла уявити собі, щоб мої діти пережили щось подібне. Порятунок був, коли до нас приходив хтось чужий, а ще краще, коли залишався ночувати. Я тоді була щаслива.

А коли я лишалася з батьками, то не замовкала й на хвилину: мені здавалося, що їх якимось можна „заговорити”. Але майже завжди вони звертали на свою тему. Я благала маму, щоб вона батькові нічого не говорила: хай робить, що хоче. Але мама була у відчай. Вона чекала його з війни, вона гляділа шестеро дітей, гнулася від непосильної праці. Моя мама була проста сільська жінка. Що вона могла? Ну, побила Якиліні вікна, батько повставляв. Набила якимось її — батько так побив, що відлежала. Мої брати якимось перейняли Якиліну біля криниці і добряче побили її. Батько ніби нічого. Видно, боявся відверто покарати хлопців. Але за першу ж провину так набив, що вони зрозуміли, за що їх бито.

Кому розкажеш, якому журналісту, що тут і почалася моя „поетична творчість”. Я почала про батька з Якиліною складати вірші. Власне, то були не вірші, а пісні, тільки співалися вони на мелодії вже відомих пісень: весільних, великодніх — мені було однаково. Я їх, звичайно, не пам’ятаю, лише можу сказати, що в них були всі лайливі слова, які вживаються на селі в таких випадках. Я не соромилась демонструвати свої „шедеври” перед усіма, хто хотів їх слухати (перші публічні виступи): під церквою, перед сусідами, в кого-небудь дома. Дійшло щось і до батька. Він якимось посадив мене на коліна і сказав:

— Чого це ти про мене всякі вірші складаєш?

— А що, там щось неправда? То робіть так, щоб не складала. Нічого він не сказав, і не бив мене. Він ніколи мене не бив. А слава про мої поетичні здібності пішла по селу. Отоді-то прийшла до мене тітка Наталка і попросила:

— Танько, я чула, що ти вірші складаєш. Склади мені вівата... Я тільки кусочок знаю:

*Стоїть липка над водою,
Липко ж: моя, липко,
Усі мужі йдуть додому,
А мого не видко.*

— А ти вже даліклади, — попросила вона.

А треба вам знати, що тоді у нас на весіллях ще так не пили як зараз — всі разом. А чарка йшла по колу або кілька чарок пускали одночасно. І вже кожному гостеві до чарки співали вівата. Це була не обов'язково весела пісня. Були й сумні, особливо коли співали сироті або вдові. То часом і до сліз пройме, як-от:

*Ой червоне тиво,
Де його дівати?
Чи його випити,
Чи порозливати?*

*Як порозливаю,
Та й не позбираю.
Така молоденька,
Вже й батьків не маю.*

*Піду я на цвинтар,
Стану я на гробі:
Мамо ж мої мамо,
Візьміть мене д соб!*

Або ще:

*Ой сама я сама,
Як билина в полі:
Ніхто не порадить
Мене молодії.*

*Ніхто не порадить
Сама собі раджу:
Білу постіль стелю
Сама спати ляжу.*

*Постілька біленька,
А нічка темненька,
Не дивуйте люди,
Я ще молоденька.*

Люди в селі добре знали, що кому співати. Я таки склала вівата тітці Наталці. Я його не пам'ятаю, але розказували, що коли його співали, то всі плакали. Це і був, вважаю, мій перший справжній поетичний твір.

Я вже писала, що мій брат Гриша був розумний і здібний хлопець. От він якось мені сказав:

— А ти попробуй просто написати вірша. Не про батька з Якилиною, а про що-небудь інше. Ну, наприклад про кицьку...

Я собі не уявляла, як можна писати просто так. А що можна написати про кицьку? Я не могла. Мені потрібен був конкретний сюжет, або щоб мене щось схвилювало. Але потім вийшло. Я таки написала щось про кицьку, а потім про весну. Гриша записав. Потім, пам'ятаю, написала щось про дівчину і кохання, але Гриша забракував: сказав, що цей вірш дуже вже подібний до народної пісні.

Але в цій співпраці були свої незручності: те, що Гриша не завжди міг відразу записати, а потім я могла забути. Так що не клеїлось у мене з віршами.

Розділ 19

Перша в житті жертва — сліпій жебрачці

Відгуляли весілля. Вибралися мої сестри у невістки. Хата якось відразу спустіла. Стало незатишно і сумно. Рушники, всілякі вишивки вони позабирали, щоб прикрасити ними свої нові кубельця.

— Не можу дивитися на ті голі стіни, — бідкалася мама, — ніби й хата не моя.

— Нічого, — заспокоював Гриша, — скоро не впізнаєте нашу хату. І засів за роботу. Обклався папером, фарбами, озброївся ножичками, пензликами. Малював, витинав, робив квітки з паперу (і де він тільки всього того навчився). Незабаром нашу хату і справді важко було впізнати: образки були прикрашені вінками з паперових квітів, на вік-

нах— витинанки, на стінах — малюнки та ще всякі дива з паперу. Сусіди дивувалися:

— Ви, Катю, наче й не віддали заміж три дівки. Ще якось гарніше стало.

Але мені однак було сумно. Не збиралися вже в нас дівчата. До Степана і Гришки приходили товариші, але це вже було не те: ні тобі пісень, ні казок, ні розповідей-страховин.

Якось, коли я була дома одна, раптом звідкілясь до мене долинула пісня. До пісень я була звична, але щось у тій пісні мене вразило. Я ще не розуміла, що саме. Співали дві жінки, співали гарно. Пісня, очевидно, була релігійна, я такої не знала. Це була сумна пісня і... якась безнадійна. Я вибігла з хати. Співали біля воріт. Я підійшла..

Сусідка сказала:

— Сліпа просить...

— Яка сліпа?

Я знала тільки одну сліпу... себе.

— Та то вже старша. Живе у нашому селі.

— А... Що ж їй дають?

— А хто що має: хліб, гроші, яйця.

Грошей, звісно, у мене не було. А от яйця...

Я знала, де їх мама складала: в кухні, в шафіні, у бляшанці. Я, схвильована і перелякана, схопила два яйця і побігла до воріт:

— Якби тільки встигнути, — думала я. Я встигла, і зряча поведирка взяла в мене з рук мою першу в житті жертву. І тут я не витримала: побігла до хати і заплакала, гірко і невтішно, якось по-доросло-

Сестри Маруся (ліворуч) та Надія (праворуч). Вибралися мої сестри у невістки. Хата якось відразу спустіла. Стало незатишно і сумно

му. Я плакала вперше в житті над своєю долею. Тут я вперше зрозуміла, що я знедолена, скривджена. За що? Що я кому зробила? Невже і я колись буду отак ходити по селу і просити кусок хліба? А з ким? А якщо ніхто не захоче зі мною ходити?.. Я плакала і думала. І від тих думок робилося сумно і страшно. Мені потім розповідали історію цієї жінки. Колись її, сліпу сироту, взяв до себе чи то дякон, чи священник. Та він помер, так і не склавши заповіту. Знайшлися спадкоємці, і сліпа жінка залишилася ні з чим. Вже й не знаю, в чийй хаті знайшла вона собі прихисток. Розповідали, що вона навіть вела якесь господарство. Але час від часу мусила просити милостиню.

Розділ 20

Є такі школи — для сліпих

Час ішов. Вже всі мої товаришки пішли до школи. А я ні. Вони приходили до мене зі школи, жваві і збуджені, розповідали, що там було, вчили мене нових віршів... Отут я ще раз зрозуміла, що не така, як усі, і від того робилося сумно. Але вкрай великого горя я все-таки ще не відчувала, або мій дитячий розум не хотів чи не міг на ньому дуже довго затримуватись. Брати також ходили до школи, і від їхніх знань і мені дещо перепадало. Я вчила з ними вірші. Вже знала всі арифметичні дії, вміла розв'язати декотрі, навіть досить складні задачі.

Кожного року по селі ходили вчителі записувати дітей до школи. Приходили і до нас. Мене їм показували як щось незвичайне, якусь диковину, феномен. Я демонструвала свої здібності, одержувала заслужені похвали. Вчителі зітхали та й ішли собі. Що вони могли порадити сліпій дитині чи її батькам?

Але один таки знайшовся. Прізвище його було Мартиненко. Він був на той час директором нашої сільської школи. Потім, коли настали кращі часи, його звільнили з тієї посади: освіта, мовляв не та. Я не знаю, яка у нього була освіта, і чи відповідала вона займаній посаді, але людиною він був доброю і не був байдужим до чужої біди. А може й чув щось про школи для сліпих дітей. Він говорив моїм батькам, що десь неодмінно мають бути такі школи.

— Їй там буде добре, — казав він, — там їй замінять батька і матір і дадуть їй в руки кусок хліба. Він говорив дохідливо, по-простому, щоб мої батьки його зрозуміли. Вони зрозуміли. А от я...

Пам'ятаю, коли всі розійшлися, я довго-довго плакала, увяляючи собі, як чужі дядько і тітка стануть мені батьками і матір'ю, як вони дадуть мені в руки кусок чорного, черствого (неодмінно черствого) хліба. Довго-довго мене все це потай мучило. Мене гризли і розлука з батьками, і образа, що вони так охоче погоджувались на це. І треба було мені ще трохи підрости, щоб я нарешті зрозуміла, що ніхто в мене не забере ні батька, ні матері.

Одного разу батько привіз мені із Збаража два листи грубого паперу, на якому густо були виколоті якісь крапки.

— На, дивися, — сказав він мені якимось урочисто, — так вчать сліпі в школах.

Але де були ті школи, ніхто не знав. Я зо дві години просиділа з тим папером, але що-небудь намацати мені не вдалося. Букви мені дівчата трохи показували. Я навіть пробувала писати їх крейдою. Але тут нічого подібного, здається не було.

Мій благодійник Мартиненко не забув за мене. Він кудись там писав, шукаючи школу, де б могла вчитися я, сліпа дитина. І відповідь прийшла, але у Ланівці, на РАЙВНО. Та ніхто і не подумав переслати чи передати її в Білозірку, де на неї так чекали. Вона собі лежала десь там у Ланівцях. А я собі росла в Білозірці.

Розділ 21

Подорож до окуліста Філатова в Одесу

На мене насувалася незвичайна подія. Давно вже чутка пройшла, що десь далеко, аж в Одесі, нібито є такий лікар, що очі вставляє — і людина бачить. От дива! Мій батько розмірсяв:

— Якби так можна було. Я б тоді одне око віддав би. А що? Одним оком можна добре бачити. І ти би бачила, і я би був не зовсім сліпий.

Мама згадала, що десь в Одесі живе її брат, котрого вона не бачила вже понад 20 років. Мені говорили:

— От поїдеш в Одесу, там тобі зроблять операцію — і ти будеш бачити.

І ніхто собі уявити не міг, який страх сіяли в мені ті розмови про операцію. Що таке бачити — я не знала, і мені було якось байдуже. А от при слові операція робилося якось не по собі. Я вже знала що це будуть щось там різати — мені було страшно. Та так страшно, що навіть оте химерне „бачити” втрачало свою принаду. Але їхати треба, раз батьки того хочуть, і я це розуміла. Я приречено чекала своєї участі. Потрібні були гроші, а їх не було. Продали мою Ярку. Мені пошили пальто, взули у валянки, хоч надворі вже була весна, — і я перший раз поїхала так далеко. Ой! Я ще ніколи не їхала в поїзді. Мене везла мама, а ще нас погодився супроводжувати дядько Танас: у нього в Одесі була сестра. Всі переживали. Мама напекла в дорогу паляничок і ми поїхали. До Лановець тато відвіз нас кіньми. З Лановець до Тернополя їхали колишнім товарняком, що був, очевидно, переобладнаний на пасажирський. Він немилосердно хитав, тряс, гуркотів, свистів.

Був 1949 рік і, щоб добратися з Білозірки в Одесу, довелося затратити аж троє суток. Ночували в Тернополі на вокзалі. Я спала, а мама з дядьком Танасом ні. По вокзалу ходили міліціонери і не давали нікому спати, бо тоді особливо поширеною була кража валіз. Нарешті знову поїзд: на цей раз справжній пасажирський. Нас посадили в дитячий вагон. Тут їхали лише з дітьми. Було багато крику, галасу, але ніхто не кутив, і було менше шансів позбутися своєї валізи.

Приїхали у Жмеринку. Тут знову треба було пересідати. Ночувати нас з мамою запросили в дитячу кімнату. Тут нам безкоштовно дали ліжко з чистою постілью. Правда, тільки одне, але це нічого: ми з мамою помістилися — і мама нарешті трохи поспала.

Ось і Одеса! Для мене це був лише суцільний гамір: трамваї дзенькали, машини гуділи, люди галасували, перекрикуючи цей загальний шум. Це вже потім було прийнято спеціальний указ про заборону сигналів на вулицях міст, тоді в наших містах стало значно тихіше, аж незвично спершу було. А в той час кожна машина вважала своїм обов'язком гудіти, трамвай — дзвонити. Всі кричали, ніхто нікого не чув.

Не буду розповідати, як ми змогли потрапити до знаменитого лікаря. Я вже знала, що його прізвище було Філатов. Нам в Ланівцях казали, що ми ні за що до нього не потрапимо, але мама вирішила, що мусить таки потрапити, щоб вже знати напевно мою долю. Філатов брав за візит 200 карбованців. Щоб втримати такого видатного спеціаліста, радянська влада дозволила йому приватний прийом. Лише раз в тиждень

приймав він у державній клініці. Двісті карбованців для нас були великі гроші, але ми про це знали ще дома, тому і Ярку мою продали.

Отже, я зі страхом ішла до світила. Світило оглянуло мене і сказало, що вже пізно, що нерв атрофований, що нічого вже не можна зробити. Мама плакала. Я була рада, що мені не робитимуть операцію. А ще тітка мені купила сукню, ляльку і гребінець, котрий застромлювався у волосся. Ми збиралися додому. Цукерками мене тут загодували, ще й коробку для хлопців везла. Додому їхалося мені веселіше: зник страх перед операцією. По дорозі ще заїхали у Збараж. Тут жила тьотя Нюся — батькова сестра. Тут я вперше побачила собак, що живуть просто в кімнаті і котрим дозволялося спати на ліжку. Мені це було дивно, бо нашому Фініку можна було часом зайти до хати, але зовсім не надовго, і він спав собі у своїй собачій буді. Тут я дістала в подарунок в'язану кролячу шапку.

Зі Збаража з нами їхала жінка, що назвала себе офіцершею. Добре я її запам'ятала, бо вже розуміла все, що говорила вона моїй мамі. А говорила вона речі страшні, від котрих ще довго здригалось моє дитяче серце.

— Я б ні за що не допустила, щоб вона так мучилася.

— Була війна, лікарів не було, — виправдовувалася мама.

— Та ні, я не про те... Адже є інші способи...

— Боже мій, які? — дивувалася мама. — Я б усе на світі віддала, аби вона бачила.

— Я розумію. Але, якщо вже нічого не можна зробити... Адже вам важко дивитися як вона мучиться...

— Ну, що ж робити?.. Так Бог дав...

— Та Бог тут ні до чого. Ви ж розумна жінка... Не можна було допускати, щоб така дитина жила на світі.

— Як!? — жахнулася мама. — Бог з вами! Що ж я могла зробити?

— Задушити... Та ще й зараз — не пізно... Але важче... Маленькою було легше...

— Побійтеся Бога!!! Та щоб я... Свою дитину?..

Якби офіцерша глянула на мене, то мабуть би замовкла, бо я була така перелякана, що, очевидно, цей переляк був написаний на моєму обличчі. Коли потім, у дорослому віці, я знайомилася із своєю новою сусідкою, і та сказала, що вона — офіцерша, у мене змінився вираз обличчя, і сусідка — прекрасна людина — запитала:

*Клініка Філатова в
Одесі — моя остання
надія і... страх
(Фото 1999 року)*

Вас це шокувало? Ви негативно ставитесь до військових чи їх жінок?

І я розповіла про далеку історію свого дитинства, котра залишилась в моїй пам'яті на все життя.

Нарешті я дома. Дома!.. І ніякого горя, що я не бачу. Чого мама плаче, розказуючи про те, що нам сказав той Філатов? Я щаслива, бо я нарешті дома. І чому та офіцерша казала, що я мучуся? І зовсім я не мучилася. Я собі пеленала свою нову ляльку Любу, розчісувала волосся новим гребінцем, — і мені було добре і радісно. І весна надворі, і тепло, і назабаром Великдень... Але та страшна офіцерша час від часу згадувалася мені.

Розділ 22

Зустріч із соловейком

Та було ще одне, про що я не розповіла. Філатов тоді подзвонив у школу сліпих, що була в Одесі, і домовився, що мене приймуть. Але, порадившись, вирішили, що вже і так пізно — кінець навчального року. Та й далеко, може ж десь таки ближче є така школа.

Мама додала:

— Скажуть, що завезла дитину і десь покинула...

І приїхала я додому Тут все таке рідне, таке зрозуміле. І нема ніяких страхів, нема жадливої офіцерші з її химерними ідеями. І я собі жила звичним життям.

А в селі час відмірювався від свята до свята, від зими до весни. От і для мене. Різдво — Великдень!

Весна. Ранок прохолодний. Батько відчинив вікно. Гудуть дзвони, славлячи Воскресіння Христове. А в нашому садку, що через дорогу, соловейко щебече — аж заходиться.

— Слухай, — каже батько, — соловейко... Ходім в садок. — І ми йдемо. Перейшли через дорогу, перелізли через перелаз.

— Тихо, — шепнув мені батько, — зараз ми до нього підкрадемося близенько.

І ми почали тихенько підходити ближче.

— Я його бачу, — шепнув мені в саме вухо, — маленький, сіренький. А як співає!

Я ще ніколи не чула соловейка так зблизька. Він витюхкував наче спішив доспівати до кінця свою пісню, щоб була хтось не перебив. Та раптом під нами тріснула гілячка — сполохався соловейко та й замовк. Пішли додому. Крастися вже не було сенсу.

— Лови мене, — сказав батько і почав від мене тікати. Ми бігали по садку, хрускотіли сухі гіллячки, однак батько слідкував, щоб я не вдарилася об дерево. Нарешті він дав мені себе зловити, і ми пішли до хати.

А дзвони гули, гули...

Розділ 23

Конопляний дух

Ми з мамою брали коноплі. Я вже відрізняла матірку і плоскінь, тільки от горстки не вміла в'язати, однак була горда, що хоч трохи могу мамі допомогти. Потім ті коноплі сохнутимуть на сонці, потім мама намочить їх у річці, і вже тільки вона сама знатиме, коли їх пора виймати з води і знову сушити на сонці. А зараз я п'янію від конопляного духу, що здавався аж густим і стелився, стелився над нашим городом. Через річку — кладочка. Не кладочка навіть, а так собі, як у нас називали, дуб. По дубі, товстому і неширокому, ходжу я. Мені не страшно, бо річка не глибока — трохи вище колін. Вода тепла, можна й ноги намочити, а я собі ходжу по дубі або кидаю у воду камінчики. До мене на город по дубі прийшла кицька. Вона завжди мене

знаходила. Це була не наша кицька. Ми з нею подружили, коли господарі потопили її кошенят. Вона дуже плакала, а я Ті пожаліла. З тих пір вона скрізь зі мною ходить: біжить переді мною, а я боюся на неї наступити. А зараз вона мене і тут знайшла.

— Йди, кицю, йди! Бався собі! А мені треба коноплі брати.

— Відпочинь, доню! Ти втомилася з непривички. Мама завжди мене жаліє. Їй хочеться, щоб я тільки відпочивала. А мені хочеться, щоб хоч хтось побачив як я вправно беру коноплі. І то нічого, що мене з них майже не видно. Я собі беру та й співаю. А мама слухає. І річка слухає, і кицька, і верби... Все ж воно живе.

*У мачухи в світлиці,
Як рожса розцвіла,
І сама процвітала,
Як маківка, одна.*

*А був у неї хлопець —
Рибалка молодий.
Дівчаток молоденьких
Він зроду не любив...*

Пісня стелиться понад городом і переміщується з конопляним духом. Але коноплі глушать мій маленький голос і не дають йому розтектися далеко. Але я співаю собі. Мені гарно і радісно, бо батька сьогодні нема — поїхав до Збаража, отже сьогодні не будуть сваритися...

Недавно він було пішов від нас. Взяв дві хлібини, рядно — та й пішов. Поселився в коморі. Потім мама ходила його умовляти, щоб назад повернувся: соромно, мовляв, від людей. Я на неї аж розсердилася: ну для чого вона його умовляє? За що перепрошує? У бійці він зачепив за її кульчик і розірвав вухо, їй боліло і текла кров. А зимою, коли батько саме затягнув валянок на колодку, щоб його підбити, почалася сварка, то він вдарив маму тим валянком з колодкою по голові. Мама впала і втратила свідомість. Ледве прийшла до себе. Ми вже думали, що він її убив...

Простіть мені тату, що згадую все це. Вас вже давно нема. Кажуть, що про мертвих не можна говорити зле. А по-моєму, про людину треба говорити так, як вона того заслуговує: чи мертва вона, чи жива. Простіть мені, тату. Я люблю Вас, але не можу простити тих маминих сліз, свого дитячого розпачливого крику, нашого сорому. Тому, що тут критися, і рада б я була, щоб батько пішов від нас назавсім: чи то до комори, чи навіть до Якилини. Але він вже не раз ішов, а потім знову повертався: часом мама умовляла, часом просто сам... І все

починалося спочатку... Нещодавно, коли батько в котрий раз бив маму, його взяв за руки Гриша:

— Досить, тату, — сказав він, — ми вже дорослі. Батько вхопив Гришу за груди і відкинув до грубки. Гриша боляче вдарився спиною. Потім, коли він брав сорочку, то мама побачила на спині у нього синець.

Гриша сидів за хатою і плакав. Я прийшла кликати його на сніданок, доторкнулась до його колін — вони тремтіли...

Гриша покинув школу. Він довчився до шостого класу. Вчився добре, але картавив. Вчитель з німецької мови якось сказав у класі, що він говорить як німець. А це ж було після війни. Самі знаєте, яке ставлення було до німців. Словом, Гриша покинув школу.

Він часто ходив у подертих чоботях. До їжі вибагливий: того не любить, того не хоче, іншого нема... Виглядав блідим і хворобливим. А тут ще й батько так з ним повівся... Жаль мені було і маму, і Гришу. І себе також. І від того пісні мої часто були сумні. І як воно так виходило, що пісня якось пов'язувалася з моїм життям, я не знала...

На все село гукала терниця. Вона гукала голосно, щоб всі знали, що мама тіпає коноплі. Терміття летіло у всі боки, засипало подвір'я, хрускотіло під ногами, було колочче, як спогад... Я також пробувала тіпати коноплі. Але чомусь в моїх руках терниця так голосно не кричала: видно, руки в мене були ще замалі, для справжньої господині.

Почався найтяжчий час у моєму дитинстві. Закінчилися ляльки, а до якогось діла я ще не могла долучитися. Ні, в ляльки я ще бавилася, але із більшим задоволенням брала в руки віника і замітала хату, застеляла постіль, хоча з подушками і периною мені ще було важко впоратися. Подушки у нас були великі і важкі. А особливо перина. Ох і намучилася я з нею не раз, щоб розправити, розрівняти на постелі. — Дівка, — жартома казала мама. А я ніби аж підросла від того.

Розділ 24

Брат Гриша

Біда прийшла в нашу хату. Захворів Гриша. Він кашляв важко і надривно. Потім мама побачила, що він викашлює кров. Лікарі, рентген... Туберкульоз... У тяжкій формі. Звістку привезла із Збаража

Маруся. Гриша там проходив обстеження. Ми плакали. Надія з нашої хати кудись утекла. Мама дорікала батькові, бо якийсь лікар сказав що це могло статися від удару. Зачепило обидві легені. Надії на порятунок не було. Туга облягла нашу хату. Гриша залишився у Збаражі. Тьотя Нюся дітей своїх не мала. Вона працювала домашньою робітницею у дуже відомого зубного лікаря.

— Нехай Гриша живе у мене, — сказала вона.

— Я його вилікую, а у вас він пропаде.

І свята правда. У неї були виходи на лікарів. Саме тоді туберкульоз почали потроху лікувати. Принаймі, це не завжди було смертельно, як раніше. Але доступ до тих ліків мали не всі. Тьотя Нюся мала. Почалося лікування, довге і важке. Хвороба була запущена.

Сусіди зносили сметану, мама била масло, везла у Збараж. Гриші, потрібне було добре харчування. Діставали борсучий жир, не обійшлося й без собачого. Після курсу лікування тьотя Нюся відправила його в санаторій. Надія потихеньку поверталася: буде жити наш Гриша. Але в село він повернутися вже не міг: тут тоді ще не було належного лікарського нагляду, та й і з харчами було не дуже. Гриша залишився у Збаражі, ставши тьоті Нюсі ніби за сина.

Так потихеньку розходилася наша сім'я. У кожного була своя стежка у світ, але починалася вона від батьківських воріт.

Гриша писав додому заспокійливі листи. Та й тьотя Нюся запевняла, що все йде на лад.

А в нас нічого не мінялося. Батько не переставав ходити до Якилини, а мама продовжувала його соромити і сварити. То Якилина перед кимось похвалилася новою хусткою, яку нібито купив мій батько, то блузкою, то спідницею. А у мами жаль і сльози. Ми із Степаном вже й не знали, що робити. Але Степанові що? Він собі в полі, корову чи коня пасе або так десь ганяє, а я — дома.

Брата Гришу врятувала від смерті тьотя Нюся

Поза нашою хатою через город була стежечка до хати дядька Семена — батькового рідного брата. Я любила ту стежку, бо нею могла зайти прямісінько до дядькової хати. А біля тої хати — горбочок, порослий споришем. Той спориш можна було рвати, в'язати у маленькі снопики і складати у „полукіпки”, а потім возити „з поля” додому, немов і справді снопи. Така була гра у життя. А ще за дядьковою хатою росли чорнобривці, повняки, настульки (називаю так, як називають ці квіти у нас в Білозірці).

Тепер я вставала рано і бігла через город на горбочок. Картоплиння, кукурудза осипали мене холодною росою, а на горбочку на мене чекав росяний спориш. Я бігала собі боса і сміялася від лоскітливої прохолоди. І було мені гарно від того доторку, але тривога не кидала серце: як там дома? Чи не б'ються? Не доведи, Господи, нікому зазнати такого.

Розділ 25

Кінець світу

В ті часи люди часто знаходили в себе якісь „святі письма” про кінець світу, то хтось приносив чутки про з'яви жінки в чорному... Словом, одні на одних страх наганяли. Правда, моя мама на все те не реагувала. У неї була одна відповідь: „На все Божа воля”.

Був липень. Вже й не знаю, хто з дівчат розповів, що в ніч на 12 липня, тобто на Петра і Павла, всі заснуть, а прокинуться лише праведники, грішники ж заснуть навіки. Ми всі хвилювалися. Пробували щось вивідати у дорослих, але вони або нічого не знали, або робили вигляд, що нічого не знають. Що тут робити? Як знати, хто з нас праведний, а хто грішний? А ще казали, що в цей день, тобто 11 липня треба постити, не можна нічого їсти. Ми, тобто Ліда, Оля і я, пробували, але лише трохи потерпіли, а потім таки понаїдалися. Дорослі вели себе зовсім спокійно, а нам було страшно.

Перед вечором ми утрюх сиділи у мене за хатою та й радились, як воно буде, коли хтось із нас проснеться. Розробляли всякі варіанти розподілу іграшок. Вирішили всі свої „скарби”, тобто іграшки, позносити до мене, бо, коли вони не прокинуться, а прокинуся тільки я, то як тоді я їх піду шукати. Оля принесла навіть панцир від черепашки, Ліда — шматинки, я — всі свої ляльки та все, що складало для нас

якусь вартість. Все це ми замаскували у квітках, попросилися та й розійшлися.

Дома вкладалися спати. Батька чомусь не було — напевно, поїхав до Збаража. Мама помолилася та й лягла. Степан пішов по чийось садках за грушками.

— Мама, а що, коли ми не прокинемось?

— Спи, дитино. На все воля Божа.

— Мамо, а для чого Степану ті грушки? Хто знає, чи завтра проснемося?

— Перехрестися та й спи! Не бери дурного до голови, — ніби аж розсердилась мама. Натомлена роботою мама заснула швидко. Потім Степан прийшов з грушками. А я все не могла заснути: страшно було. Нарешті і мене зміг сон.

Прокинулась я досить пізно. В хаті розмовляли. Мама біля стола робила пироги. В хаті сидів Лідин дід. Всі були спокійні. Якже ж дізнатися, чи ж то лише самі праведники прокинулися? А як же Ліда? І я так обережно до Лідиного діда:

— А що там Ліда робить?

— Ліда? Та вона також недавно встала.

Я мало не підстрибом біжу надвір. Отже, всі живі! І навіщо ж комусь було нас так лякати?.

Приходить Ліда — і ми йдемо у мій садок. Там грушки, солодкі-пресолодкі. Хатка наша на цей раз саме під грушею.

Так собі, і хатка — і не хатка: простругана земля, змащена жовтою глиною, а посередині — іграшковий стіл. Ліда сміється: саме на цей стіл і впала грушка та й лежить собі і нас чекає.

— Це нам груша навмисне кинула, — кажу я.

Брат Степан любив по чужих садках за грушками пазити, хоч не раз діставалось йому за це

— Та ну? — сумнівається Ліда.

Перегукуються іволги. Скільки їх! Та голосні, та вміті рососою, та якісь ніби аж щасливі. А може то ми такі щасливі?

Розділ 26

У львівську школи для сліпих

Нас викликав до себе директо школи Мартиненко. Виявилось, що він ще і ще писав кудись, розшукуючи школу для сліпих дітей, тобто для мене — і нарешті прийшла відповідь, на цей раз, йому особисто:

є така школа у Львові. Написали у Львів. Відповідь прийшла на цей раз швидко: привозьте, мовляв, вашу дитинку, прийmemo. Документи такі-то... Що тоді робилося зі мною! Я розуміла, що тепер також буду вчитися, як Ліда, як Оля, як всі. І незабаром я зможу прочитати ті покrapковані листки, що батько привіз зі Збаража.

Була ще й потаємна радість, про яку я не могла б сказати нікому: я не буду чути батьківських сварок і бійок. Але за таку мою радість мене тут — таки обпікав сором, і серце проймала тривога: А як же мама? Вона залишається зовсім одна. Степан в рахунок не йшов. Був шибеникуватий, часто й сам битий, і далекий від домашніх бід. Мені робилося страшно і моя радість затьмарювалась, щоб потім спалахнути знов.

Я почувала себе зовсім дорослою. А іноді, коли уявляла себе без мами, то,

Тетяна (перша праворуч) з подругами у школі для незрячих

навпаки, зовсім маленькою. Все стало ще ближчим, ріднішим, що й уявити важко було, як я буду без дому, без мами, без Фініка. Але мушу, бо ж треба таки прочитати ті покрапковані листки. Я ж, певно, і писати навчуся. І зможу записувати свої вірші і все-все. Все, що захочу.

Я чекала, чекала, коли вже нарешті поїду до того невідомого Львова. І як без мене буде моє село? І як я буду без свого села?..

За вікном плаче дощ... А може то зосім не дощ. А може то плаче мое дитинство, що залишаю я його тут, в моїй рідній Білозірці, а сама їду у далекий невідомий Львів. Я хотіла взяти з собою своє безтурботне дитинство, адже мені лише десять років, та воно не захотіло:

— Ти їдь, а я тут почекаю.

Не знало воно, як це небезпечно. Не знало воно, що іноді розлучаєшся, здається, на мить, а виходить — назавжди.

Я їхала вчитися в школу для сліпих дітей. Я їхала у Львів. Львів... Це було щось далеке і незрозуміле. Мама напекла паляничок, зібрали мені сундучок. У нас валявся старий патефон, так-от, з нього вийняли нутроші — і вийшла така собі валізочка. Ще й маленьку колодочку батько вчепив. Мабуть, це було дуже смішно, але сміятися було нікому. Я їхала в школу. На прощання мама заплакала.

— Як ти там будеш?.. Серед чужих людей... Проси вчителів, щоб нам писали.

Батько мовчав. І за тим мовчанням крилося багато: смуток, надія і може навіть сльози. Він їхав зі мною. Батько вперше віз мене з дому так надовго, на цілих дев'ять місяців.

От і я вийшла на свою стежку, що вела мене у світ, у широкий білий світ, у світ, якого я не бачила, але дуже любила. Стежка від воріт мого дому... Дай же. Боже, щоб була вона щаслива.

З ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ТЕТЯНИ ФРОЛОВОЇ

Збірка „**Виклик долі**”. — Поетична бібліотека „Літопису Червоної Калини”. — Художнє оформлення Мирон Яців. — Спонсори: Львівська телефонна мережа, „Львівтрансгаз”, Студія „Лева”, „Львівнафтопродукт”. — Львів, 1996.

Виклик долі

*В ‘ється піснюю перепелиною
Вузька стежка поміж життя.
Бігло тою стежиною
Босоноге моє життя.
Воно бігло дзвінко співаючи,
Набираючись сил у землі,
Волошкові збираючи радощі
І невиплакані жалі.
Але раптом з п’ятьми, із мороку,
Із німотної тишини
Вийшла доля й сказала коротко:
“Не співай, зупинись, замри!”
І погасли сонця всіх світів,
І засохли, пов ‘яли квіти,
Обірвало життя свій спів
І завмерло несміючи жити.
Але це була тільки мить.
І в п’ятьмі простягнувши руки,
Я пішла крізь незвідані муки
І сказала: „Я буду жити”
Я пішла крізь колючі терни,
Так, із відчаю, без мети.
Босі ноги колоди стерні...
Та я знала, що мушу йти...*

Заціпивши уста до болю,
 Так я йшла крізь життєвий вир,
 І кляла ту злочасну долю,
 Що забрала у мене зір.

Моя пісня жалю не просила,
 Вона кликала в бій, до меча!
 Вийшла казка, давня аж сива,
 І торкнулась мого плеча.

І почула я спів пташок
 І незнані ще запахи квітів...
 Біля мене хтось тихо пройшов,
 (То, можливо, був просто вітер...)

О, тепер я була не сама:
 Цілий світ був віднині зо мною.
 І скорилась мені пітьма,
 Переможниця я в двобої.

Різнобарв 'я відчула красу,
 Тепле сонце всміхнулося ласкою,
 Тож віднині я пісню несу
 Не просту, а даровану казкою.

А ще часом мені здається
 (Може, це оптимізм у біді),
 Що я більш відчуваю серцем,
 Аніж бачила зором тоді.

... Ще і досі в'ється стежина,
 Що вела мене через життя...
 Сині очі у мого сина
 Як волошки мого життя... (с. 16-18).

Гіркотно тане в роті шоколад
 (Роздуми, навіяні гуманітарною допомогою).

Гіркотно тане в роті шоколад...
 На серці тоскна, на душі огидно...
 Куди ж привів хвалений нами лад?
 через сімдесят, які нам далі видно?

Гордились непохитним ми оплотом
 І крокували в комунізму рай —
 І стоїмо під заграничним плотом,
 І вседержавну руку тягнемо: „Подай!”
 „Подайте, Христа ради, комунізму,
 Поки він голий і голодний не засне!”
 Що скаже мій нащадок про вітчизну?
 Кого він, обнищільний, проклене?
 І сумно плаче кобза на майдані,
 І квилить-стогне приспаний Дніпро...
 Де ви взялися, покручі погані,
 Що рознесли по світу все добро?
 З якими шльондрами промарнували?
 В содомиськах яких ви упились?
 Реакторів сп'яна намурували,
 Сп'яна і позриваєте колись.
 „Моголами” ми ходимо по світі,
 „Моголами” вже, певно, помремо...
 Та тільки ким зростають наші діти?
 Кому у тому звіт ми складемо?..
 Гіркотно тане в роті шоколад... (с. 9-10).

Збірка „Повінь”. — Редактор Ірина Цельняк.
 — Ілюстрації Ірени Гимон. — Спонсори: Банк
 „Аваль”, Фірма „Берта плюс”, ТзОБ „Кауфман”,
 ДП „Львівпостачпреса”.—В-во „Край”. —Львів,
 1997.

Видумують у Верховній все нові закони

Видумують у Верховній все нові закони,
 Обривають кому нерви, кому — телефони.
 Народ плаче, народ стогне,
 Гне народ коліна...
 Незалежна, суверенна, бідна Україна!...

*Твою землю плондрували, і тепер плондрують,
Святим іменем Тараса і далі шинкують.
Незалежності святкуєм святу раковину!..
Важко стало заробити вже й на домовину!..
Тільки й того, що голосять з усієї сили,
Які вони патріоти, Боже ти мій милий!
І тебе взяли до спілки, щоб дурних дурити!..
І не знаєш, що дешевше: чи вмерти, чи жити.
Та вже годі того вірша. Восславим свободу,
Що нарешиті вибороти рідному народу!..
Де ж ви, хлопці-запорожці, бо ми вже не знаєм,
Чи нас треба визволяти, чи й так повмираєм? (с. 11).*

Прозріння

*Очевидно за моє терпіння
Бог сліпій мені послав прозріння...
То нічого, що не бачать очі —
Серце в грудях б 'ється і тріпоче,
Ніби пташка, піймана у сіті.
Не одна я у великім світі.
Є у мене світлобарви слова,
Є у мене пісня колискова,
Є земля, що гріє босі ноги,
Є поразки, є і перемоги.
Є і друзі, і коханий в мене,
І сини — як пагілля зелене.
Є життя, а що не бачать очі...
То не кожен має те, що хоче.
Кожен щось знаходить, щось втрачає —
Нам завжди чогось не вистачає, (с. 14).*

Третя збірка „Солоспів”. — Редактор Ірина
Цельняк. Ілюстрації Наталки Свистун. Післямова
Миколи Мушинки. — Спонсори: Мирослав Сенек,
Борис Машталярчук, Богдан Дурняк. — В-во
„Край”. — Львів, 1998.

Жінці-емігрантці

Владимирі Гірняк

*О, милий Боже, що то може жінка!
Можливостям її немає меж.
А надто, як та жінка — українка.
Де ти на світі ще таку знайдеши?
Догляне дім, обереже родину,
Онукам наколише дивосни.
І їх навчить любити Україну,
Якої ще й не бачили вони.
Закинута за море, на чужину,
Освоїла той невідомий край.
Й створила тут маленьку Україну —
Маленький свій невігаданий рай.
І з тим змирилась чужина далека..
Щоб жінка не боялась самоти.,
То український їй носив лелека
Дітей і внуків у чужій світи..
І не жаліла пісні ані слова,
Для них вона і у чужім краю.
Дзвеніла рідна українська мова,
Нагадуючи землю їй свою.
А там цвітуть і визрівають вишні,
Торкає ніжно вітер за плече..
Вона з майбутнім згадує колишне..
Але той спогад гріє, не пече.
На світі так багато може жінка.
Про неї вітру гомоняють гаї..
А надто, як та жінка — українка,
О Господи, благослови її! (с. 40).*

Наче лебеді білі

*Ми з тобою удвох, наче лебеді білі,
 Все шукаємо захист у рідних топіль.
 Тільки лебеді в вирій собі полетіли,
 Ну а нам, ну а нам не летіти звідсіль.*

*Летимо, летимо
 По дорогах життя.
 Летимо, летимо
 І нема вороття.*

*Летимо, летимо у надії й тривозі.
 Зберігаючи в душах весняне тепло.
 Якщо втома знесилить мене у дорозі.
 То підставиши мені своє дуже крило.*

*Летимо і тоді, коли крила зомліли,
 І з зими у весну повертасмо знов.
 Дай нам Боже, на двох лебединої сили,
 І пошли нам на двох лебедину любов, (с. 98).*

З рукопису другої книжки спогадів Тетяни Фролової — „Під каштанами”, для видання якої шукаємо спонзорів

III. Молитва до ангела

Потім мене перевели в спальню для молодших, тобто поклали разом з дошкільнятами. Там чомусь спав й Івасик, що мав зовсім дівочий голос. Яюсь увечері, коли ми вже були в ліжках і могли лише тихенько розмовляти, щоб не прийшла вихователька і не насварила, Івасик підкликав мене до себе і пошепки спитав:

— А ти молишся перед сном?

Я молилася. Так наказувала мені мама.

— Накрийся, щоб ніхто тебе не бачив і тихенько помолися! Я не знала, що маю відповісти Івасику. Брехати не хотілося, а правду казати теж: а раптом він комусь розкаже? Але Івасик прошепотів:

— Я молюся. А які ти молитви знаєш? Я знала і „Отче наш”, і „Вірую”, знала ще й інші молитви, але по-церковнослав’янськи, що й сама майже їх не розуміла. Івась сказав:

— А таку ти знаєш?

*Ангеле — хоронителю мій,
Завжди ти при мені стій.
Увечері, вдень і вночі
Будь мені завжди до помочі.
Стережи душу, тіло моє! Амінь.*

Такої молитви я не знала. Вона мені сподобалася, і я тут-таки її навчилася. Мушу признатися, що не раз і зараз я повторюю її, особливо у скрутні хвилини.

Немає вже серед нас того Івасика. Життя у нього пішло яюсь шкереберть — і нема вже його на світі. А та молитва до ангела-хоронителя — тепла згадка про мого однокласника і про наше дитинство...

Івасик казав далі (звичайно, пошепки):

— Ти нічого їм не вір! Все, що вони кажуть, — то брехня. І про

піонера Павла Морозова — також брехня. Але ти то нікому не кажи! Нас з тобою скоро будуть приймати в піонери. Ми мусимо вступити, бо інакше не можна. Але то все брехня. І молитися треба, але щоб ніхто не бачив. Та гляди, нікому про це!

Я, звичайно, нікому про це не казала, навіть своїм найближчим товаришкам, які, правда, були в мене вже значно пізніше. Між мною і Івасиком була наша маленька таємниця — і це нас якось поєднувало. Правда, я не зовсім з ним погоджувалася. До нас приходили старші учні і читали нам про Павлика Морозова, то я плакала, книжка мені подобалась. Але до вступу в піонери я ставилась трохи з недовірою.

Правда, про це я нікому не говорила. Навіть з Івасиком ми більше на що тему не розмовляли. Тим більше, що його перевели у хлоп'ячу спальню.

Ми довго не бралися за письмо. Вчили якісь віршики. Вчителька читала нам казку „Чарівник смарагдового міста” — було дуже цікаво.

У моєму дитинстві фігурували книжки „Коник-горбоконики”, „12 місяців” та „Руслан і Людмила”. Вголос читав їх мій брат Гриша. Слухали всією родиною, а надто — я. „Коник-горбоконики” був у такому гарному перекладі, що я потім не йняла віри, що це російський твір.

А до „Дванадцяти місяців” я зверталася у своїх мріях, коли мене хтось ображав. Ця казка у моїй фантазії дещо змінилася: місяці самі приходили до мене і розкладали своє новорічне багаття у нас за хатою. Не могла ж я їх знайти у лісі. І це було так зрозуміло і мені, і місяцям. А більше нікому про це не треба було знати.

А ще сестри тихенько читали „Миколу Джерю” і „Кайдашеву сім'ю”. Вони самі собі сміялися, а мені розповідати не хотіли.

А тепер ми читали з учителькою. А ще ми ходили в Стрійський парк, каталися на каруселі, з'їжджали з гірки. А ще ходили по нашому пречудовому шкільному саду. Івасик побіжить уперед, десь заховається та й витьохкує соловейком.

Була осінь. Під ногами шурхотіло сухе листя. Ми збирали його, і вчителька вчила нас робити з сухого, ще майже живого листя, гірлянди. Було якось гарно і сумно. І десь тут, поряд з нами, були наші ангели-хоронителі, у кожного - свій. Вони мали остерігати нас від біди, відводити лихо. А чи був у мене мій ангел? Звичайно, був. Я вірила в нього, молилася до нього. Тільки тихенько, щоб ніхто не чув:

Ангеле — хоронителю мій, завжди ти при мені стій!

ЗМІСТ

<i>Микола Мушинка: Земний поклін небаченим стежкам</i> 5
Замість передмови 13
<i>Розділ 1 - Білозірка і мої перші враження</i> 14
<i>Розділ 2 - Босоніж по землі</i> 17
<i>Розділ 3 - Зима</i> 20
<i>Розділ 4 - Мамина хата і Різдво</i> 23
<i>Розділ 5 - Весна і Великдень</i> 27
<i>Розділ 6 - Порідшало хлопців у селі</i> 31
<i>Розділ 7 - Посмутнішали дівчата</i> 33
<i>Розділ 8 - Агов! Мамо! Де Ви?</i> 36
<i>Розділ 9 - Привчаючись до роботи</i> 39
<i>Розділ 10 - Повернення батька</i> 41
<i>Розділ 11 - Сестра Надя</i> 49
<i>Розділ 12 - Сестра Ніна</i> 51
<i>Розділ 13 - Мала бешкетниця</i> 51
<i>Розділ 14 - Їсти хочеться</i> 53
<i>Розділ 15 - Мій перший племінник</i> 54
<i>Розділ 16 - Вечір у хаті</i> 57
<i>Розділ 17 - Хліб від зайця та два весілля</i> 57
<i>Розділ 18 - Пекло в рідній хаті і перші вірші</i> 59
<i>Розділ 19 - Перша в житті пожертва — сліпий жебрачці</i> 63
<i>Розділ 20- Є такі школи — для сліпих</i> 65
<i>Розділ 21 - Подорож до окуліста Філатова в Одесу</i> 66
<i>Розділ 22 - Зустріч із соловейком</i> 69
<i>Розділ 23 - Конопляний дух</i> 70
<i>Розділ 24 - Брат Гриша</i> 72
<i>Розділ 25 - Кінець світу</i> 74
<i>Розділ 26-У львівську школу для сліпих</i> 75
З поетичної творчості Тетяни Фролової 78
<i>Виклик долі</i> 78
<i>Гіркотно тане в роті шоколад</i> 79
<i>Видумують у Верховній все нові закони</i> 80
<i>Прозріння</i> 81
<i>Жінці -емігрантці</i> 82
<i>Наче лебеді білі</i> 83
<i>Молитва до ангела</i> 83

Спонсори

- * Бувший учень Бережанської гімназії,
Монреаль, Канада
- * Олександр Кобаса, Вільямstown, США
 - * Василь Василів, Неварк, США
 - * Инж. Ігор Мушинка, Пряшів
 - * Йосиф Сірка, Зіген, Німеччина
 - * Іван Гвать, Прага
 - * Марія Логуш, Роксборо, Канада
 - * Ярослав Шуркала, Пряшів
- * МУДр Ярослав Поповець, Бежовці
 - * МУДр Степан Ганущин, Бардіїв
 - * Проф. Роман Гром'як, Тернопіль
 - * Анна Лабанць, Гуменне
 - * Надя та Йосиф Вархоли, Свидник
 - * Любиця Бабота, Пряшів
- * Ганна Коцур та Віталій Конопелець, Бардіїв
 - * Юрій Бача, Пряшів
 - * Ілля Галайда, Пряшів

ФУНДАЦІЯ „КАРПАТИ”

Голова Микола Мушинка

Адреса: 080 01 Presov, Gorkeho 21, Slovakia. Tel. (091) 46928. Фундація заснована з ініціативи добродія **Олександра КОБАСИ** 1995 р. з метою видавання публікацій з ділянки карпатознавства.

В Бібліотеці ОКО досі вийшли такі книжки:

1. **Стоїть липка в полі.** Збірник лемківських народних пісень із с. Білична Горлицького пов., записаних в 80 рр. XIX ст. священиком **Никифором Лещишаком** (1856-1914).

2. Петро Мушинка: **Із твердого кореня.** Спогади на рідний край і Канаду.

3. **Історія села Мацина Велика** (Горлицький повіт).

4. Колеса **крутяться, І-ІІ.** Спогади та бібліографія друкованих праць академіка Миколи Мушинки.

5. Микола Мушинка: **Три місяці в Україні.** Не тільки подорожні нотатки з України.

6. Mikulas Musinka - Alexander Musinka: **Resov. Dejiny obce a farnosti.** Історія села Ряшів Бардіївського округу у Словаччині.

